

Մ. ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԳԻՏԱՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
«ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ»

ՀԱՍՄԻԿ ԲԱԴԱԼՅԱՆ

**ՍԿԵՎՈՒԱՅԻ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆԸ**

ԵՐԵՎԱՆ «ՆԱԻՐԻ» – 2010

ՀՏԴ
ԳՄԴ
Բ

ԲԱԴԱԼՅԱՆ ՀԱՍՄԻԿ
Սկեռայի գրչության կենտրոնը: Ալբոմ-ուսումնասիրություն.– Եր.:
Նաիրի, 2013, 112 էջ:
Ալբոմ-ուսումնասիրությունը նվիրված է :

ՀՏԴ
ԳՄԴ

ISBN

Ն Ա Ւ Ա Ր Ա Ն

Հայ միջնադարյան պատմության և մշակույթի հետազոտությունն անհնար է պատկերացնել առանց կրթագիտական և գրչության կենտրոնների ուսումնասիրության, որոնք եղել են և՛ ձեռագրեր բազմացնելու, և՛ մատենագիտության, արվեստի զարգացման ու պահպանման վայրեր: Հայ գրչության կենտրոնների ուսումնասիրությունն ունի պատմամշակութային կարևորություն ինչպես տվյալ գրչության կենտրոնի համակողմանի ուսումնասիրման և արժևորման, այնպես էլ այդ կենտրոնի՝ հայ գիտական մտքի և մշակույթի զարգացման ընդհանուր շղթայում ունեցած ներդրումը բացահայտելու առումով: Չնայած նշանակալի մեծությունն ու կարևորությունը՝ սակավաթիվ են մասնավորապես Կիլիկիայի գրչության կենտրոնների պատմությանն ու գործունեությանը նվիրված աշխատությունները:

Բանասիրության և պատմագիտության կողմից առանձին հետազոտության նյութ չեն դարձել Կիլիկիայի Հայաստանի գրչության բացառիկ կարևոր կենտրոններից մեկի՝ Սիկեռայի վանքի և դպրոցի պատմությունը, գիտամշակութային գործունեությունն ու գրչական ժառանգության գնահատումը: Կիլիկիայի վանական դպրոցների շարքում Սիկեռայի վանքի հոգևոր մշակութային կենտրոնը լամբրոն-

յան տերերի հովանավորությամբ, վանքի առաջնորդների, ուսուցչապետերի, մշակութային այլ գործիչների ծավալած կրթական, գիտական յուրօրինակ գործունեությամբ, ինչպես նաև մեզ հասած ձեռագրական ժառանգությամբ առանձնանում է 12-14-րդ դարերի հայ մշակույթի և գիտական մտքի զարգացման պատմության մեջ:

Հարկ է նշել, որ հայ միջնադարագիտության մեջ Սիկեռայի վանքի և գրչական դպրոցի պատմությունը, նրա նշանավոր ուսուցչապետերի կյանքն ու մատենագրական վաստակը բազմիցս գնահատվել է տարբեր ուսումնասիրություններում և գիտական հոդվածներում: Սակայն հիմնահարցը համակողմանի ուսումնասիրման չի ենթարկվել և առանձին ուսումնասիրության նյութ չի դարձել: Ներկա ուսումնասիրությունը մի փորձ է աղբյուրագիտական, մատենագրական, պատմաբանասիրական ցարդ հայտնի, ինչպես նաև գիտական շրջանառության մեջ դրվող նորահայտ տվյալների համադրմամբ և համակարգված քննությամբ Սիկեռայի վանքի գրչության կենտրոնի պատմությունն ու վանական գործիչների մշակութային գործունեությունը համեմատաբար ամբողջական ներկայացնելու առումով:

ՍԿԵՎՈՒՑԻ ՎԱՆՔԸ 12-14-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Սկեռայի վանքի անունն առաջին անգամ հիշատակվում է Գրիգոր Մլիճեցու՝ 1173-ին Սկեռայում ներսես Լամբրոնացու պատվերով օրինակված Ավետարանի հիշատակարանում. «յիւր սեպհական անապատն Սկեռայ անուն կոչեցեալ»¹: Աղբյուրները վկայում են, որ Սկեռայի վանքը գտնվել է Կիլիկիայի նշանավոր, «անմատոյց», ժամանակին նաև ռազմական նշանակություն ունեցող հայաբնակ Լամբրոն բերդի արևելյան կողմում, որից անջատված է եղել միայն ձորով. «առընթեր հայրենատուր ամրոցի տերանց մերոց Լամբրոնի» կամ «հուպ ի բերդն անառ Լամբրոն»²:

Լամբրոնը պատմություն մեջ հայտնի է նեմրուն, Լամբրուն, Լամբրոն անուններով: Այն դարերով եղել է Օշինյան-Հեթումյանների հայրենի կալվածքը և իր դիրքով, տեղով ու ամուր կառուցվածքով համարվել է «անառ», «անմատչելի», «անմատոյց»: Լամբրոնը, որի պարիսպների մեծ մասը կանգուն են³, կառուցվել է Ադանայի նահանգում, Տարսոսին մոտ, Տավրոսյան լեռների մի սարահարթի վրա⁴:

Հիշատակարանները Լամբրոնի իշխանների մասին պատմում են հետևյալը. Անի մայրաքաղաքի ավերումից հետո հայ իշխանները տարագրվում են հունական իշխանությունների: Գագիկ թագավորի նախարարներից մեկը Ապղարիպ անունով «եկեալ առ արքայն Յունաց Միքայիլ, մտեալ ի ծառայութիւն ինքնակալին, որոյ պարգեւեալ զիշխանութիւն աշխարհիս Կիլիկեացոց, ընծեւել նմա թագաւորն զՏարսոսն քաղաք հանդերձ ընդ

ձեռամբ անկեալ զղեկաւք»: Այս մասին է հաղորդում երուսաղեմյան թիվ 97 ձեռագրի գրիչ Հովհաննեսը⁵:

Ավելի մանրամասն տեղեկություններ գտնում ենք Սամվել Անեցու «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց» գործում, որի անանուն շարունակողը նշում է. «Այր ոմն յիշխանացն Հայոց Ապղարիպ անուն, որ էր ի տանէն Վասպուրականի, իբրև գմտերիմ և գխոհեմ և գարի ի գործ պատերազմի՝ առաքեցաւ և յինքնակալէն Ալեքսէ ի գաւառս կիլիկեացոց իշխել մայրաքաղաքին Տարսոսն և Մամուխտիոյ... Սա եգիտ ի ստորոտս Տարսոսնի և ի գլուխ քաղաքիս Տարսովնի երկու անմատոյց զղեակս. միոյ անուն Լամբրուն, և միւսուն Պապեռուն»⁶:

Պապեռոնը Ապղարիպը պահում է իրեն որպես «իւր սեպհականեաց գանձուց ըշտեմարան» և կառուցում մեծ եկեղեցի՝ «դամբարան հանգստեան սահմանեաց իւր և իւրոցն»⁷, իսկ Լամբրոնը՝ չըջակ հողերով և գյուղերով, պարգևում է իր սիրելի և մտերիմ Օշին իշխանին, որն «եկեալ էր ընդ իւր յաշխարհէն Հայոց»⁸ Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Մայրանց Ջուրք աւանից⁹: Մինչև 13-րդ դարի սկիզբը Օշին իշխանի հաջորդները ժառանգաբար իշխում են Լամբրոնին՝ ստանալով բյուզանդական կայսրության աջակցությունը և կայսրերի կողմից մեծարվելով «սեվաստոս» տիտղոսով:

Օշինի մահից հետո Լամբրոնին տիրում է իր որդին՝ Հեթումը, որը «բազում նեղութիւն կրեաց վասն հայրենի բերդիս և զերծեալ յամենայնէ աւգնութեամբ Աստուծոյ և սուրբ առաքելոյն Պետրոսի, փարթամացաւ և մեծացաւ աւգնութեամբ թագաւորին Հունաց Հոհաննու»¹⁰: Նրա անունով էլ

1 Սրվանձտեան Գ., Թորոս աղբար, մ. Բ, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 442-444:

2 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությունը՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 111 (այսուհետև՝ Կ. Գանձակեցի): ՄՄ, թիվ 1526, թերթ 857ա: Գ. Յովսէփեան, Յիշ., էջ 563:

3 Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ «Յարդ կանգուն կայ ի մեծ մասն մի ստուար պարսպաց բերդին, յոր մուծանեն մի ըստ միոջէ հինք դրունք վսեմական, լայնարձակ կամարօք, յորոց վրա երևին քանդակք հայկական թագապսակ առիւծուց Լեոնեանց զանմոռանալի մանրազարդ խաչանշանսն առընթեր ունելով... ի վերայ քարանցն կոփելոց նշմարին հայկական տառք, թուականք կամ արձանազրականք»: Տե՛ս Ալիշան Ղ., Միսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 79:

4 Տե՛ս Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1960, էջ 343, 351-353:

5 Յովսէփեան Գ., Յիշատակարանք ձեռագրաց, Հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 551-552:

6 Սամուէլի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց՝ յաղագս գլխոյ ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքելեանի, Վաղարշապատ, 1893 (այսուհետև՝ Ս. Անեցի), էջ 117:

7 ՄՄ, թիվ 1526, թերթ 853ա:

8 Նույն տեղում:

9 Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, Երևան, 1976, էջ 674, 678:

10 ՄՄ, թիվ 1526, թերթ 853ա:

Օշինյանները կոչվեցին Հեթումյանք: Վերջինիս մահից հետո Հայրենի աթոռը որպես ժառանգություն անցնում է նրա ավագ որդուն՝ Օշին իշխանին, որը նույնպես «պատուեցաւ յարքան Մանուէլի սերաստոս անուամբ»¹: Հովհաննես գրիչը գրում է. «Սա շինեաց եկեղեցի մեծ և վայելուչ ի Լամբրուն բերդ և փոխեաց ի նմա զնշխարս սուրբ առաքելոյն», կառուցում է «գաստուածահրաշ սուրբ ուխտս և սուրբ կաթողիկէ եկեղեցիս սուրբ Փրկիչ, իւրով անձամբ աշխատեալ եւ մեծաւ փափաքանաւ կատարեալ՝ բազմացոյց ի սմա եղբայրութիւնս և հանապազ խնամս տանէր առ սոսա հանդերձ բարեգարգ զուգակցաւ իւրով՝ տիկնանց տիկին Շահանդիտիւ, որ է տապանատուն ազգատոհմի իւրեանց...»²: Օշին Բը, կառուցելով «գստրբ ուխտս», ցանկացել է այն նվիրել իր երկրորդ որդուն՝ Ներսեսին՝ «յաստուածուստ ի կարգ քահանայութեան՝ մնալով բարձրագոյն աստիճանի»³, իսկ կառուցելով եկեղեցին՝ այն դարձրել է «տապանատուն ազգատոհմի իւրեանց»: Լամբրունը գրավելու փորձեր են արել ոչ միայն արտաքին թշնամիները, այլև Ռուբինյանները, որոնք ավարտվել են անհաջողությամբ՝ «վասն յոյժ դժուարաբնակ սահմանացն եւ առաւել ամրութեան բերդին»⁴:

Սկեռայի վանքը, ինչպես վկայում են հիշատակարանները, եղել է բերդի աղոթավայրը և Լամբրունի իշխանների դամբարանը: Ղ. Ալիշանը գրում է. «Որ ինչ էր Մլիճ ի համար Պապեոսին՝ նոյն և Սկեռայ վանքն՝ Լամբրունի. այսինքն է դամբարան տերանց մեծին այնր աւանի, այլ և գլխաւոր տեղի աղօթից կամ եկեղեցեաց նահանգին»⁵: Հավանական է բանասերների այն ենթադրությունը, որ Սկեռան մինչև Օշինյանների իշխանությունը եղել է հույն դղյակատերերի դամբարանը⁶: Ղ. Ալիշանը վկայում է, որ «ի բազմաթիւ հանգուցելոցն ի Սկեռայ որոշակի միայն զՄարիամս՝ (Հեթում արքայի քույրը), և գստրբ Ներսէսի գտանեմ յիշատակեալ զթաղումն»⁷: Սկեռայի դամբարանում է ցանկացել թաղվել Սամվել Սկեռացին. «Եւ զիմս աղքատութիւն զնել սորին ի դամբարան հանգստեան ընդ սրբոց իմոց հարցն... Յող աղօթից ձերոյ կեսցէ ի հոգի մերոյն հանգստեան եւ

բեղմնաւորեալ սնուցէ զթաղեալքս յարգանց երկրի»⁸:

Սկեռայի վանքի հիմնադրման ճիշտ ժամանակը հայտնի չէ: Քիչ են տեղեկությունները նաև շինության, ճարտարապետական ոճի մասին, աղքատիկ են հիշատակարանների, ժամանակակիցների հաղորդումները: Ղ. Ալիշանը Սկեռային նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ վանքի նկարագրություն մասին գրում է. «Այլ կրկին էին մենաստանքն. մին՝ բուն վանքն, և միւս՝ անապատն, յառաջնումն էր Ս. Աստուածածին եկեղեցին մեծ, զոր և ասեն շինեալ Բ Օշին՝ հօրն ս. Ներսէսի»⁹:

Հավանական են բանասերների այն ենթադրությունները, որ վանքը գոյություն է ունեցել նախքան Օշին Ա-ի Լամբրունի տիրելը և այն եղել է հունական ոճի կառույց: Այս մասին է վկայում ՄՄ թիվ 1526 ձեռագրի 853ա թերթի հիշատակարանը. իշխան Օշինը «եկեալ ազգատոհմաւ իւրով և գտեալ զանառիկս ամայացեալ շինէր ըստ կարի և պատրաստեաց նախ ի ծայր բերդիս հանգստարան սուրբ և գլխաւոր առաքելոյն նշխարաց»: Նման կարծիք է հայտնում նաև Հ. Ոսկյանը. «Սկեռայի վանքը նախահայկական փոքրիկ հիմնարկութիւն մը եղած կը թուի: Բայց զայն հայագրի իշխանները ժառանգելէ վերջ՝ գոհացուցիչ չգտնելով, ինչպէս եւ անձուկ, նորոգեցին, ընդարձակեցին, ծաղկեցուցին եկեղեցիներու հետ»¹⁰: Սկեռայում կառուցված եկեղեցիները հիշվում են Ս. Նշան, Ս. Փրկիչ, Ս. Աստվածածին անուններով: Նկատի ունենալով Սկեռայի վանքի ավերակված տարածությունը բանասեր Հ. Տեր-Ղազարյանը ականատեսի վկայությամբ հանգում է այն ենթադրություն, որ «Սկեռայի վանքը ունեցել է մէկ եկեղեցի 3 խորաններով, որոնցմէ 2 խորանները կկոչուէին Ս. Խաչ եւ Ս. Նշան: Իրականին մէկ ընդարձակ աւերակոյտ մըն է Սկեռան, բայց կարծես խուցերն եւ հիւրընկալ սենյակները ավելի տարածական են, քան իսկական տաճարը: Ավերակը վերածված է մացառուտքի»¹¹:

12-13-րդ դարերի ձեռագրերի հիշատակարաններում Սկեռան բնութագրվել է որպես «մեծանուն անապատն», «մեծ ժողովարանս», «հռչակաւոր անապատն», «յաստուածապահ սրբարանս մեծ ուխտիս», «գերահռչակ անապատս»: Սկեռայի անապատը Հ. Ոսկյանի նկարագրմամբ գտնվել է վանքին մոտ՝ «անպաճոյճ եւ փոքրիկ բնակարաններով, որոնց մէջ ուզած են ամփոփուել, միշտ կամ երբեմն,

1 Նույն տեղում:
 2 **Յովսէփեան Գ.**, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 553:
 3 Նույն տեղում:
 4 Նույնը, էջ 541-542:
 5 **Ալիշան Ղ.**, Սիսուան, էջ 97:
 6 **Հակոբյան Գր.**, Սկեռայի գրական մշակութային դպրոցը, Երևան, 1988, էջ 25:
 7 **Ալիշան Ղ.**, Սիսուան, էջ 99:

8 ՄՄ, թիվ 1526, թերթ 856բ:
 9 **Ալիշան Ղ.**, Սիսուան, էջ 97:
 10 **Ոսկյան Հ.**, Կիլիկիայի վանքերը, Վիեննա, 1957, էջ 9:
 11 **Տեր-Ղազարեան Յ.**, Հայկական Կիլիկիա, տեղագրություն, Անթիլիաս-Լիբանան, 1966, էջ 81:

ներանձնական՝ ներքին կեանքի կամ գիտութեան նուիրուած անձէր...»¹:

Բանասիրութեան մեջ «Սկեռա» տեղանվան տարբեր ստուգաբանութիւններ կան: Հիմնականում տեղանունը բացատրվում է կապվելով այն հանգամանքի հետ, որ վանքն ունեցել է բազմաթիվ սուրբ մասունքներ և նշխարներ, որոնց պահպանութեան համար հոգացել են և կառուցել հատուկ արկղիկ-պահարաններ: Ըստ Գ. Զարբհանալյանի «սկեռա» մականունը «ավելի» հունական ծագում ունի, քան հայկական²: Հր. Աճառյանի «Արմատական բառարանում» այն բացատրվում է որպէս խաչը պարունակող արկղ. «նորագիւտ բառ, նոյնից է նաև «Սկեռայ»: Հր. Աճառյանը «սկեռին» բառը նույնացրել է ասորերեն «asqurim» կամ «sequirin»՝ աման, կողովիկ, վրացերեն «սկերի»՝ սնդուկ, արկղ նշանակութեամբ բառերի հետ³: Բառի նման մեկնաբանութիւն է կատարել Ստ. Մալխասյանցը. «Սկեռին, skeuarion, skolorion՝ փոքրիկ կարասիք, արկղ, եկեղեցական արկղ, որի մեջ պահուած են խաչը: Այս բառից է Սկեռայ վանքը և սրանից Սկեռայի մակերիւրը»⁴:

Հ. Ոսկեանի կարծիքով «Սկեռա» անունը «հայերենով կարելի է գիւրաւ եւ ընդունելի կերպով մեկնել» և տալիս է հունարեն «skeuophylax» բառի ստուգաբանութիւնը, որը նշանակում է այն պաշտոնյան, որին հանձնված են եկեղեցու և նրա գույքի պահպանութիւնն ու խնամքը⁵: Իսկ Հ. Տեր-Ղազարյանը գտնում է, որ «սկեռա» բառը «սկյուռ» արմատից է և կապվում է այն բանի հետ, որ վանքի շրջապատում շատ սկյուռներ են եղել⁶. «Ոչ մէկ առարկութիւն կը վերցնէ երբ ըսենք բացորոշապէս, թէ Սկեռայ վանքը նոր շինութիւն մը եղած է Հեթումեաններու կողմէ եւ ոչ թէ վերանորոգուած վանք մը, յոյներէն ձեռք անցած: Իսկ գալով անուան ոչ «Աբէօնիօն» է, եւ ոչ ալ «Աբէօֆիլաքս», այլ ուղղակի հայկական սկիւռ բառէն առաջ եկած է սկիւռներուն, Սկեռայի վանք»:

Սկեռայ վանքը 12-13-րդ դարերում համարվել է կիլիկյան գիտական, մշակութային կենտրոններ-

րից և հայ գրչութեան խոշորագույն արվեստանոցներից մեկը:

Սկեռայի դպրոցի մոտ երկու հարյուրամյա գրական մշակութային բեղմնավոր կյանքն ունեցել է ծաղկման երկու շրջան: Առաջինն ընդգրկում է 12-րդ դարի վերջից 13-րդ դարի սկիզբը և կապվում է դպրոցի հիմնադիր, մատենագիր, պետական և քաղաքական գործիչ Ներսես Լամբրոնացու անվան հետ, իսկ երկրորդ շրջանը՝ 13-րդ դարի կեսից մինչև դարավերջ, կապվում է Գեորգ Սկեռացի բաբունապետի գիտական, գրչական գործունեութեան հետ: Ներսես Լամբրոնացու եռանդուն ջանքերի շնորհիվ հիմնադրվում է կանոնավոր, բարձրագույն դպրոց, ուր կրթվել և աշխատել են հայտնի մատենագիրներ Գրիգոր Սկեռացին, Գեորգ Լամբրոնացին, տաղանդավոր նկարիչներ Գրիգոր Մլիճեցին, Կոստանդինը, Վարդանը, բազմաթիվ գրիչներ՝ Սամվելը, Խաչատուրը, Ստեփանոս Գուլյաներիցանցը, Մովսես Երզնկացին և ուրիշներ:

Ներսես Լամբրոնացին և նրան հաջորդող մեծաստանի առաջնորդներ Վարդան եպիսկոպոսը, Գրիգոր Սկեռացին, Մխիթար վարդապետ Սկեռացին, Մինաս առաջնորդը, տեր Սիմեոնը, Կոստանդին Պեհեանացի եպիսկոպոսը և ուրիշներ, որոնք հիշվում են իբրև Լամբրոնի արքեպիսկոպոսներ և Տարսոնի առաջնորդներ, նրանց գրասիրութեան և նախանձախնդրութեան, ծավալած կրթական, դաստիարակչական, գրական, գիտական աշխատանքի շնորհիվ, նաև Լամբրոնի իշխանների հովանավորութեամբ դպրոցը հռչակվել է լեզուների ուսուցմամբ, գրչութեան, երաժշտութեան, մանրանկարչութեան, կիրառական բարձր արվեստներով: Այս գործընթացին են նպաստել նաև Սկեռայի ուսուցչապետերը, որոնցից հիշատակվում են ժամանակի «երջանիկ» Գրիգոր և Բասիլ քահանաները, Հովհաննես և Բարդուղիմեոս վարդապետները: Այստեղ հավաքվել, ուսումնասիրվել, կանոնավորվել են անցյալից ժառանգութիւնը հասած բազմաթիվ աշխատութիւններ, գրվել, մեկնվել և ընդօրինակվել են, ինչպէս նաև հունարենից, ասորերենից, արաբերենից, լատիներենից թարգմանվել են բազմաթիվ գիտական և գրական արժեքավոր գործեր: Սկեռայի դպրոցում են տեսականորեն մշակվել գրչութեան արվեստի հիմնական սկզբունքներն ու դրույթները:

Սակայն պատմական անբարենպաստ պայմանների, թշնամական անընդմեջ հարձակումների հետևանքով ժամանակի փորձութեանը չզրկման պայմաններում կիլիկյան պետութիւնը, այնպէս էլ նրա ուսումնական կենտրոնները: Պատմութիւնը փաստում է, որ հռչակավոր Սկեռան դպրոցը եղել է իր գործունեութիւնը 13-րդ դարի 70-80-ական

1 Ոսկեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 5:
2 Զարբհանալյան Գ., Հայկական հին դպրութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 708:
3 Աճառյան Հր., Արմատական բառարան, հ. Դ, Երևան, 1979, էջ 229:
4 Մալխասյանց Ստ., Բացատրական բառարան, հ. 4, Երևան, 1945, էջ 228:
5 Ոսկեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 9-10:
6 «Մատիս», 1954, էջ 9, Թ. Տէր-Ղազարեան, նշվ. աշխ., էջ 57:

թվականներին: Սամվել Անեցու շարունակողը գրում է, թե 1275-ին «Հոռոմոց Թուրքն այրեաց զհոչակաւոր մենաստանն Սիււռայն»¹: Ղ. Ալիշանի կարծիքով այս դեպքերը կատարվել են 1279-1280-ին²: Ըստ հայտնի գրիչ Ստեփանոս Գույներերիցանցի՝ դեպքերը կատարվել են 1300-ին. «Աստ գրեցաւ ի թուականիս Ձեթ (1300) ի դառն ժամանակիս, քանզի զԼամպրունին քաղաքն եւ շրջաքանակս այրեցին մահմեդականքն, եւ մեք մազապուրծ հագիւ հազ կարեցաք գերծանել»³:

Սակայն պարզվում է, որ Սիււռան մինչև 14-րդ դարի 40-ական թվականները պահպանել է իր գոյությունը: Սրա վկայությունն է Սիււռայում օրինակված և մեզ հասած վերջին ձեռագիրը, որը ՄՄ թիվ 7157 գրչագիրն է՝ գրված 1349-ին:

ա. Սիււռայի վանքի մշակութային կենտրոնը

Սիււռայի վանքը ժամանակին հռչակվել է որպես երաժշտական մանրուսման կենտրոն: Ձեռագրական ուսումնասիրություններից պարզվեց սիււռացի երաժիշտների հինգ անուն: Սիււռայի գրչատանը օրինակված երաժշտական տետրերից մեզ են հասել հինգը, որոնցից երկուսը ՄՄ թիվ 759 և 7157 ձեռագրերն են: Խաղատետրերը արտագրել են Ստեփանոս և Գրիգոր քահանաները:

Ստեփանոս քահանան, որի գրչությամբ մեզ է հասել 15 ձեռագիր, 1272, 1275 և 1278 թվականներին օրինակել է Մանրուսմունք: 1272-ին ընդօրինակված խաղաղքի⁴ պատվիրատուն «պատուելի եղբայր» Գրիգոր քահանան է: Ձեռագիրը գրվել է ի հիշատակ Սիււռայի վանքի առաջնորդ տեր Սիմեոնի: Ինչպես երևում է հիշատակարանից, Սիմեոնը եղել է Սիււռայի հոգևոր վարժապետներից. «Ի յիշատակ... եւս առաւել սնուցչին իւրոյ հոգևոր տեառն եւ վարժապետի տէր Սիմեոնի»⁵:

1275-ին «Ի հռչակաւոր անապատս Սիււռայ» «բազմամեղ» քահանա Ստեփանոսը նորից ընդօրինակում է երաժշտական տետր⁶: Հիշատակարանում

պահպանված տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս իմանալու ձեռագիրը գրելու հանգամանքները: Այն գրվել է Մարի «անաւրէն» իշխանի՝ դեպի Կիլիկիա արշավանքների ժամանակ. «Ի թագաւորութեանն Լևոնի՝ որդւոյ Հեթմոյ, յորում ըստ մեղաց մերոց զաւրացեալ անաւրէն իշխանն հարաւոյ տէրն Մարայ ելեալ աշխարհս Կիլիկիացոց բազում զաւրաւք և ի սուր սուսերի մաշեալ զքնակիչս գաւառիս և զքաղաքս և զգեաւղս հրոյ ճարակ արարեալ և անթիւ բազմութիւն մարդկան ի գերութիւն վարեալ, բազում աւարաւ՝ ողջանդամ աշխարհ իւր դարձաւ: Եւ մնացեալքս ի լերինս և ի ծերպս վիմաց յահէ անաւրինին այսր-անդր դեգերեալ՝ ակն ունելով ողորմութեան և խնամոցն Աստուծոյ»⁷: Ձեռագիրը գրվել է Հովհաննես քահանայի խնդրանքով իր որդու՝ Կոստանդինի համար, որին, որդեգրելով փոքր հասակից, հասցրել է քահանայական աստիճանի՝ «կամեցաւ զի անմոռաց պահեսցէ զնա ի սրտէ, և փոխանակ աշխատութեան տրիտուր հատուցէ մնայ մասամբք աղաւթից և պատարագաց»⁸:

«Ամենախմաստուն» քահանա Ստեփանոսի համար 1278-ին «Ի հռչակաւոր անապատս Սիււռայ» «բազմամեղ քահանայ և անպիտան գրիչ» Ստեփանոսը ավարտում է մագաղաթյա Մանրուսմունք-խաղաղքը⁹: Հիշատակում է ստացողի հարազատ եղբայր Կոստանդինին, նորընծա քահանա Կիրակոսին և Հովսեփ սարկավագին ու նրանց խնամող և ուսուցիչ «զպատկառելի քահանայն ու զպատուէլի ծերունին Դաւիթ»¹⁰:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 639 և 759 ձեռագրերի գրչական և կառուցվածքային նմանությունները թույլ են տալիս ենթադրել, որ ՄՄ թիվ 30 ձեռագիրը թիվ 759 Մանրուսմունքի պատճենն է և գրվել է Սիււռայում Ստեփանոս քահանայի ձեռքով:

1349-ին «Ի սուրբ ուխտս Սիււռայ ընդ հովանեաւ Սուրբ Փրկչիս և կենսունակ Սուրբ Նշանիս և մաւր Յուսոյն Սուրբ Աստուածածնիս», «Ի հայրապետութեան տեառն Մխիթարայ և ի թագաւորութեան Կոստանդնեայ» գրվել է ՄՄ թիվ 7157 մագաղաթյա փոքրադիր Մանրուսմունքը: Ձեռագիրը մեզ հասած Սիււռայի գրչության դպրոցում գրված վերջին հուշարձանն է: Ըստ գլխավոր հիշատակարանի գրիչն ու պատվիրատուն նույն անձնավորությունն է՝ Գրիգոր քահանան. «Ըղձացայ այսմ բարի գործոյ և մերձենալոյ ի գիրս սուրբս՝ թէպէտ

1 Ս. Անեցի, նշվ. աշխ., էջ 162:
2 Ալիշան Ղ., Սիււռան, էջ 107:
3 Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Կ. Բ, Երուսաղէմ, 1967, էջ 276-7 (այսուհետ՝ Ցուցակ...):
4 Պողարեան Ն., Ցուցակ..., Երուսաղէմ, Կ. Ե, 1971, էջ 485:
5 Նույնը, էջ 163ա:
6 Սիււրմէեան Ա., Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հայէպի Ս. Քառասուն մանկունք եկեղեցւոյ եւ մանաւորաց, Երուսաղէմ, 1935, էջ 243-244:

7 Նույնը, էջ 244ա:
8 Նույնը, էջ 244ա:
9 ՄՄ, թիվ 759:
10 Նույնը, էջ 181բ:

և անվարժ էի յարհեստէ գրոյս»¹: Գրիչը խնդրում է իրեն բարի հիշման արժանացնել և գրի խոշորութեան և սխալների համար լինել ներողամիտ, քանի որ գիրքը, մարմնական արատի պատճառով, օրինակել է զժվարութեամբ՝ «մարմին խեղճոտ իջուածոյ ի գլխոյ յաչս և յայլ ամենայն անդամս», և մեկ օր ընդօրինակել է, երկու և ավելի օր «ի վտանգէն կոծեալ տագնապէի», – խոստովանում է գրիչը:

Մատյանը գրվել է «գառն», «գժընդակ», «սրսռելի» ժամանակներում, երբ «յազգմանէ չարին յարուցեալ անաւրինաց ի վերայ քրիստոնէիցս և ի սուր սուսերի մաշեցին զազգս մեր, ուր և ուր մնացեալ ի յամրոցնիս սակաւ ի հավատացելոցս Աստուծոյ»²: Այս անօրինութիւնների և բռնութիւնների հետեանքով դատարկվում է նաև Լամբրոնի ամրոցը:

12-րդ դարավերջին Սկեռայում արծարծվել են երաժշտական արվեստի հետ կապված մի շարք կարևոր տեսական հարցեր, արժեւորվել երաժշտութեան ներգործութեան ուժն ու բնույթը, պարզաբանվել աշխարհիկ և հոգևոր երաժշտութեան փոխհարաբերութիւնները³:

1325-ին «յաստուեածաբնակ անապատս, որ կոչի Գալու» Սիմեոն գրչի օրինակած ՄՄ թիվ 2388 Մանրուսմունք խազգրքի 216բ-217ա թերթերի հիշատակարանը վկայում է, որ գրչագիրը գրվել է «ի լաւ և ի ստոյգ աւրինակաց երկուց՝ Կոստանդեա և Վաւօ, զոր էր գրեալ Գրիգոր Չորուկ»⁴: Իսկ վերջինիս գրչութեամբ մեղ է հասել 1299-ին Սկեռայում գրված ճաշոց՝ ուխտի առաջնորդ Կոստանդին Պեհեսնացու պատվերով, որը, ըստ հիշատակարանի, Գրիգոր գրիչը մասվան պատճառով չի ավարտել: Այսպիսով Գրիգոր Չորուկը Սկեռայում մինչև 1299 թվականը օրինակել է երաժշտական տետր:

Հիշատակարաններում պահպանված տեղեկութիւններից հայտնի է, որ 12-15-րդ դարերում ձեռագրերը խազավորվել են հիմնականում երաժիշտների կողմից: Սկեռայի գրչատանը երաժշտական տետրերի ընդօրինակումը այն փաստի վկայութիւնն է, որ Սկեռան, համարվելով «արվեստանոցը» գրչութեան և մանրանկարչութեան արվեստների, եղել է նաև մանրուսման կենտրոն, իսկ խազտետրերի վերոհիշյալ ընդօրինակողները՝ ոչ միայն

բեղմնավոր գրիչներ, այլև երաժշտութեան հմուտ մասնագետներ և ուսուցիչներ:

13-րդ դարավերջին Սկեռայի վանքում է ստեղծվել հայ արծաթագործութեան լավագույն նմուշներից մեկը, որը կիրառական արվեստի պատմութեան մեջ հայտնի է «Սկեռայի մասնատուփը» անվանումով: Իր պատմական նշանակութեամբ, բարդ, խորիմաստ պատկերագրութեամբ, արտահայտիչ մարդկային պատկերներով, ճաշակով և կատարողական մեծ վարպետութեամբ ստեղծված այս հուշարձանը բարձր է գնահատվել հայ արծաթագործութեան պատմութեան մեջ՝ համարվելով ոսկերչական արվեստի գլուխգործոցներից, դրվագարվեստում մշակման տեխնիկայի առումով՝ եզակի նմուշներից: Այս մասնատուփի գոյութիւնը թույլ է տալիս արվեստագետներին Սկեռայում տեսնել արծաթագործութեան ինքնատիպ դպրոցի առկայութիւնը և վանքը համարել Կիլիկիան Հայաստանի ոսկերչութեան և արծաթագործութեան կենտրոններից: «Հայ արծաթագործութեան արտադրանքի մեջ, – գրում է Ս. Կակովկինը, – 1293 թվականի մասնատուփը եզակի է իր չափերով, դրվագված մարդկային պատկերների թվով, մակագրութիւնների առատութեամբ, տեխնիկական կատարելութեամբ: Նրանով կարելի է դատել հայ դրվագարվեստի բարձրութեան մասին՝ նրա առավելագույն ծաղկման շրջանում: Այդ հուշարձանում հայ արծաթագործութեան պատմութեան մեջ առաջին անգամ զգացվում են արևմտյան պատկերագրութեան տարրեր, արտասովոր են նաև այն ստեղծած վարպետների գործադրած տեխնիկական մի քանի եղանակները»⁵:

19-րդ դարի 30-ական թվականներից սկսած Սկեռայի եռափեղկ մասնատուփը գրավել է հայ և եվրոպացի գիտնականների ուշադրութիւնը: Գրվել են բազմաթիվ աշխատութիւններ, կատարվել մասնատուփի պատմալեզվաբանական, ոճական, պատկերագրական, արհեստագործական, արվեստաբանական, պատվիրատուի ինքնութեան պարզաբանման խնդրի քննութիւններ⁶: Ինչպես

5 Կակովկին Ս., Հայ արվեստի նշանավոր հուշարձանը, «Բե՛շ», 1979, էջ 3:

6 Տե՛ս Փփաղեան Ա., Պարզևագիր առ Գեոուացիս, Originale armeno del privilegio accordai Genovesi da Leone 3, Վենետիկ, 1830: A. Carriere, Inscriptions d'un reliquaire Arménien de la collection Basilewski. "Melanges Orientaux", Paris, 1883, p. 19-213, pl 1-2: Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 107-112: S. Der Nersesian, Le reliquaire de Skevra et l'orfèvrerie cilicienne aux 13e et 14e siècles. "Revue des Etudes Arménienne". NS, t. I, Paris, 1964, p. 121-147. Ա. Միրզոյան, Սկեռայի մասնատուփը, Երևան, 1993: Ա. Մնացականյան, Ով է Սկեռայի 1293 թ. մասնատուփի պատվիրատու Կոստանդին եպիսկոպոսը, «Ե՛ջմիածին», 1972, էջ 57-65:

1 ՄՄ, թիվ 7157, թերթ 209:
2 Նույնը, թերթ 189ա:
3 Խորհրդածութիւն սրբազան Պատարագի, բացատրութեամբ տեսնո՛ւ Ն. Լամբրոնացու, արքեպիսկոպոսի Տարսնի Կիլիկեցու, Երևան, 1842, էջ 34-35:
4 Խաչիկյան Լ., Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺՊ դար, Երևան, 1959, էջ 197-198:

նչվեց, Սկևռայի վանքն ունեցել է սրբերի բազմաթիվ մասունքներ և նշխարներ, որոնց ապահովության համար հոգացել են առաջին հերթին Լամբրոնի տերերը: Հայտնի է, թե ում մասունքներն են պահվել 1293 թ. ստեղծված պահարանի մեջ և որքան է կազմել դրանց քանակը: Հր. Աճառյանը գտնում է, որ դրանց թիվը հասել է մի քանի տասնյակի¹: Ա. Չոպանյանը նշում է, որ պահարանում պահվել են 60 սրբերի մասունքներ²: Ս. Տեր-Ներսեսյանը գտնում է, որ ժամանակի ընթացքում մասունքների քանակը, կապված տուփի գեղարվեստական հարդարանքի փոփոխությունների հետ, ավելացվել է³:

Հավանական է, որ մասնատուփը պարունակել է Լամբրոնում, Սկևռայում, ինչպես նաև Հոռոմկլայում հարգված և մեծարված սուրբ մասունքներ: Ստ. Օրբելյանի վկայությամբ կաթողիկոսանիստ Հոռոմկլայում եղել են «անպատմելի սրբություններ՝ առաքյալների, հայրապետների ու բոլոր գլխավոր նահատակների նշխարներ և մեր ժողովրդի համար փառավորագույնը՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի աջը, գավազանը, աթոռը, սեղանը, հողաթափերը...»⁴: Պատմիչը վկայում է նաև, որ բոլոր սրբությունները Հոռոմկլայի անկման ժամանակ եզրիպատական մամուլիկների կողմից գերվել են և կորել «անհետ և անդառնալիորեն»: Այս մասունքները որոնել է Հեթում Բ թագավորը: Հավանական է այն ենթադրությունը, որ այդ ողբերգական օրերից առաջ սուրբ մասունքների մի մասը Սկևռա է տեղափոխել մասնատուփի պատվիրատու Կոստանդին եպիսկոպոսը:

Սկևռայի վանքը մասնագետները համարում են նաև կիրիկյան միջնադարյան բժշկական կենտրոններից⁵: Սկևռայի դպրոցում բժշկության զարգացման համար կարևոր դեր է կատարել դպրոցի հիմնադիր Ներսես Լամբրոնացին, որի մատենագրության մեջ հիշվում է «Մարդակազմություն» աշխատությունը, որը, ցավոք, մեզ չի հասել: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Սկևռայի բարձր տիպի դպրոցում մի շարք առարկաների հետ դասավանդվել է

նաև մարդակազմություն՝ անատոմիա առարկան⁶: Սկևռայի բժշկական ժառանգությունից քիչ բան է պահպանվել: Հայտնի է, որ Սկևռայի մատենադարանում է պահվել Անիի դպրոցի գլուխգործոցի՝ «Գագիկ-Հեթումյան բժշկարանի»⁷ կիրիկյան խմբագրությունը, որի առաջին խմբագրողն ու ստացողը Ներսես Լամբրոնացու ավագ եղբայր Հեթում Սևաստոսն էր⁸: Հեթումը ձեռագիրը գրել է 1184-1200 թթ. ընթացքում՝ գետեղելով նաև Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարություն» գործի համառոտ խմբագրությունը և անանուն հեղինակի մահճաբուժության հարցերին նվիրված արժեքավոր բժշկարանը⁹: Հավանաբար 12-13-րդ դարերում «Գագիկ-Հեթումյան» բժշկարանից օրինակվել են բազմաթիվ գրչագրեր: Մեզ է հասել Հեթում պատմիչի¹⁰ հրամանով 1294-ին Վարդ Մրտիչեցու ձեռքով արտագրած «Գագիկ-Հեթումյան» բժշկարանի օրինակ, որը Մխիթարյան միաբանության մատենադարանի թիվ 1281 ձեռագիրն է¹¹:

Ձեռագրագիտական ուսումնասիրությունները պարզել են, որ Սկևռայի գրչատանը 1279-ին ընդօրինակվել է ՄՄ թիվ 416 ձեռագիրը՝ Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարություն» բժշկարանը, որի պատվիրատուն Սիմեոն եպիսկոպոսն է՝ Սիմեոն Սկևռացին, հավանաբար՝ վանքի առաջնորդը: Գիրքը «պարունակում է կիրիկյան հայկական բժշկական դպրոցի ԺԲ-ԺԳ դդ. ստեղծագործությունների ընտրանին»¹²: Գրիչն է Կոստանդին քահանան, որը Սկևռայի գրչատանը օրինակել է ՄՄ թիվ 287, 199, 6661 ձեռագրերը:

1 Աճառյան Հր., Հայոց անձանուանների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1994, էջ 664:
 2 Tchobanian A., La Roseraie d'Arménie. t. 2, Paris, 1923, p. 320:
 3 Տեր-Ներսեսյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 124:
 4 Օրբելյան Ստ., Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 350:
 5 Վարդանյան Ստ., Նոր տվյալներ միջնադարյան կիրիկյան հայկական բժշկական կենտրոնների մասին, «Բեհ», Երևան, 1987, էջ 33-48:

6 Թորոզմեան Վ., Հայ բժշկական ձեռագիրք. Մարդակազմություն Աբուսայիդի, «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1892, էջ 333-36:
 7 Վարդանյան Ստ., Գագիկ-Հեթումյան բժշկարանը և նրա խմբագրական տարբերակները, ՊԲՀ, հ. 2, Երևան, 1985, էջ 15-160:
 8 Հեթում Սևաստոսը իշխել է Լանբրոնի մինչև 1201-ը և բնութագրվել որպես «այդ զգօն և մեծիմաստ և գրագետ յոյժ»: Տե՛ս Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 93:
 9 Երուսաղեմի Ս. Հակոբեանց վանքի մատենադարանի թ. 370 թղթի ձեռագրում և Վենետիկի Մխիթարեան միաբանության Մատենադարանի թիվ 1281 մագաղաթյա ձեռագրի 18բ թերթում պահպանվել է հետևյալ հիշատակությունը. «Այլ նշանք պատրաստութեան մտպուխի, զոր արար ծեր բժիշկն Պաղտատցի ինձ Հեթմոյ սեւաստիոնէ, որ է աւգտակար միջացաւք, կոլընջոտի և այլ այդպիսի ցաւ»:
 10 Աճառյան Հր., Հայոց անձանուանների բառարան, հ. Գ, Երևան, 1946, էջ 73: Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 337:
 11 Ձեռագրի մի այլ տարբերակ էլ երուսաղեմյան մատենադարանի թ. 370 թղթի գրչագիրն է:
 12 Տե՛ս Վարդանյան Ստ., նշվ. աշխ., էջ 33-48:

Կիրիկյան Հայկական պետությունը, պայմանավորված պատմական, քաղաքական իրադարձություններով և աշխարհագրական դիրքով, անընդհատ փոխհարաբերություններ է ունեցել Արևելքի ու Արևմուտքի հարևան երկրների, ժողովուրդների, նրանց մշակույթի և արվեստների հետ: Այս շփումները նպաստել են կիրիկյան մշակույթի, հատկապես, կիրիկյան մանրանկարչության զարգացմանը: Կիրիկյան Հայկական մանրանկարչության պատմության մեջ նշանակալի է, հատկապես, Սիւսայի դպրոցի դերը, որը 12-րդ դարի երկրորդ կեսից գնահատվում է որպես կիրիկյան մանրանկարչության հիմնական, «առաջատար» կենտրոնը¹: Նաև Սիւսայում ստեղծված բարձրարվեստ ձևագիր հուշարձաններում է, որ մշակվում և ձևավորվում են կիրիկյան մանրանկարչության ինքնուրույն ոճի հիմնական առանձնահատկությունները²:

Սիւսայի գրքարվեստը բնութագրող հուշարձաններն աչքի են ընկնում նրբություն, բարձր արվեստով, նկարիչների կատարողական վարպետությամբ, գույների հմուտ ընտրությամբ և ներդաշնակ համադրությամբ, պատկերների կենդանություն: Այդ արվեստի ծաղկումը կապվում է դպրոցի հիմնադիր Ներսես Լամբրոնացու անվան հետ, որն աշխուժացրել է գրչատան գործունեությունը, հովանավորել ժամանակի լավագույն վարպետներին: Նրա պատվերով և ընտրությամբ են գրվել ու նկարագրվել բազմաթիվ ձեռագրեր: Սիւսայի գրչատանն աշխատող վարպետների ստեղծագործություններում «12-րդ դարի կիրիկյան մանրանկարչության ոճը ավելի կոնկրետ է դառնում և ավելի պարզորոշ են հանդես գալիս նրա առանձնահատուկ կողմերը: Հենց այստեղ առկա են դառնում կիրիկյան ձեռագրերին հատուկ նրբագույն և պճնագեղ ձևերը»³:

Մանրանկարչական արվեստը ավանդելու նպատակով Սիւսա են հրավիրվել կիրիկյան վանքերից հանրաձայնոթ նկարիչներ, գրիչներ: Հավանաբար նաև կրթություն ստանալու, ուսումնասիրության կամ փորձի փոխանակման նպատակով որոշ ժամանակ Կիրիկիայում ապրել և ստեղծագործել են Հայաստանի տարբեր դպրոցների նկարիչներն ու գործիչները: Նրանց, ինչպես նաև Կիրիկիայից Հայաստան կրթություն ստանալու, ձեռագրեր գրելու և ծաղկելու նպատակով, նաև Կիրիկիայից բերված

ձեռագիր մատյանների միջոցով Հայաստան են փոխանցվել կիրիկյան արվեստի ավանդներն ու եղանակները: Սիւսայի գրչատանն են աշխատել Հռոմիկայի դպրոցի գրիչ և նկարիչ Գրիգոր Արևելցին⁴, Դրագարկի դպրոցի ամենաականավոր նկարիչ ու ծաղկող Սարգիս Պիծակն⁵ ու իր հայրը՝ Գրիգոր Պիծակը:

Գրիգոր Մլիճեցի: Ներսես Լամբրոնացու հիմնադրած դպրոցում ավելի քան 40 տարի ստեղծագործել է դպրոցի ամենանշանավոր վարպետներից Գրիգոր Մլիճեցին (Գրիգորին անվանել են Մլիճեցի մատենագիր Գրիգոր Սիւսացուց տարբերելու համար): Տաղանդավոր գրիչն ու մանրանկարիչն աշխատել է նաև Հռոմիկայի և Մլիճի դպրոցներում: Ծննդյան թվականը հայտնի չէ, մահացել է 1215 թ.՝ «ի բարւաւք ծերութեան»⁶: Գրիգոր Մլիճեցին ճանաչվել է որպես «մեծահոգի», «գովեալ» գրիչ և մանրանկարիչ. «...ի ձեռն մեծահոգի գովեալ գրչի, որ գեր ի վերոյ անհաս գտաւ ի սեռս, որ մեր ոչ մելանաւ միայն, այլ եւ երանգաց եւ դեղոց նկարազարդ վայելչութեամբ»⁷: Գեղագիր վարդապետից մեզ հասած ժառանգությունը հինգ ձեռագիր է, որոնք կիրիկյան մանրանկարչական արվեստի պատմության մեջ գրավում են առանձնահատուկ տեղ՝ մանրանկարչության մեջ մտցնելով էական նորություններ և նոր ոճ⁸:

Գրիգոր Մլիճեցու գրչին է վերագրվում 1173 թ. գրված Ավետարանը⁹: Ձեռագրի ստացողը Կոստանդին «աստուածամերձ» քահանան է: Հիշատակարանը հաղորդում է, որ օրինակը շնորհել է Ներսես Լամբրոնացին՝ «սուրբ և ընտրեալ քահանայ՝ գորդի մեծագաւր սեւաստոսի պատրոն Աւչնի»¹⁰: Գրիչը աղաչում է հիշել Ստեփանոս վարդապետին և Հակոբ եկեղեցյալանին, «որք աւժանդակ եղեն գրչիս ի գրութեան սորա»: Գրիչը հիշատակում է նաև Սիւսայի գրչատան վարպետ մանրանկարիչներ Վարդան քահանային և Կոստանդին գրչին՝ Կոչիկ մականվամբ, որոնք մասնակցել են Ավետարանի ծաղկազարդմանը. «Եւ զարժանաւորսն յիշատակի, որք աշխատել են յիս Վարդան գրիչ և Կոստանդին պատուական ծերունի միանգամայն և

1 Գ. Հովսեփյան, Մանրանկարչական արուեստը Հայոց մեջ, Կ. 1, «Լուսա», 1902, էջ 198: Ս. Տէր-Ներսէսեան, Հայ մանրանկարչութեան նկարագիրը (12-14-րդ դարեր), «Սիւս», 1938, հ. 7, էջ 222:
 2 Ազարյան Լ., Կիրիկյան մանրանկարչությունը 12-13-րդ դդ., Երևան, 1964, էջ 71:
 3 Նույն տեղում:

4 Ոսկեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 166:
 5 Ղազարյան Վ., Սարգիս Պիծակ, Երևան, 1980:
 6 Տէր-Ավետիսեան Ս., Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուգայի Ամենափրկիչ վանքի, Նոր-Զուգա 25, Վիեննա, 1970, էջ 37:
 7 Ակինեան Ն., Սիւսայի աւետարանը, «Հանդէս ամսօրեայ», 1930: Հ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 44-45:
 8 Ազարյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 55:
 9 Մաթեոսյան Ա., Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դար, Երևան, 1988, էջ 212:
 10 Նույնը, էջ 213:

գայնոսիկ, որք բարի կամաւք օժանդակ եղեն գրչիս՝ բանիւք և գործովք»¹:

Գրիգոր Մլիճեցին 1173-ին գրել և նկարագրադել է Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» երկը: Գրչագիրը Նարեկի մեզ հասած ամենահին օրինակն է²: Ա. Սվիրինը հայկական մանրանկարչութեանը նվիրված իր աշխատության մեջ նշում է, որ կիրիկյան մանրանկարչության պատմությունը սկսվում է Գրիգոր Մլիճեցու օրինակած «Նարեկով»³: Ձեռագրի պատվիրատուն Ներսես Լամբրոնացին է՝ «աստուածամերձ քահանայ գորգի մեծագաւր սեւաստաւսի Աւշնի»: Գրչութեան վայրը հիշատակված չէ: Գ. Հովսեփյանը ենթադրում է, որ ձեռագիրը գրվել է Հռոմկլայում⁴: Լ. Ազարյանը, անդրադառնալով ձեռագրի մանրանկարներին և գրքի գեղարվեստական ձևավորմանը, հնարավոր է համարում, որ ձեռագիրը գրված լինի Հռոմկլայում. այդ տարիներին Ներսես Լամբրոնացին ուսանել է Հռոմկլայում, սակայն այս հանգամանքը չի համարում բավարար մատյանի մանրանկարները դիտել որպէս Հռոմկլայի դպրոցի հուշարձաններ: Նկատի ունենալով, որ Գրիգոր Մլիճեցին իր հիմնական գործունեությունը ծավալել է Սկեռայում և Սկեռայի դպրոցի ամենանշանավոր վարպետներից է, «Նարեկի» մանրանկարները, իրավացիորեն, դիտում է Սկեռայի դպրոցի հուշարձաններ՝ անկախ գրչութեան վայրից⁵: Օրինակը գրված է սքանչելի փոքր երկաթագրով, աչքի է ընկնում նրբաճաշակ զարդապատկերներով և լուսանցազարդերով, գլխազարդերով, խորանների ծաղկազարդմամբ, ոսկյա ֆոնի վրա պայծառ գույների կոնտրաստ համադրությամբ: Գրիգոր Մլիճեցու «Նարեկն» իր կատարողական բարձր արվեստով հայ մանրանկարչության պատմության մեջ դիտվում է որպէս եզակի երևույթ և կարևոր նշանակություն ունի կիրիկյան մանրանկարչության նոր ոճի, ինչպէս նաև հայ մանրանկարչական դպրոցի զարգացման ընթացքը ուսումնասիրելու համար⁶: Ձեռագիրը հետաքրքրական է իր գեղարվեստական հարդարանքով՝ խորաններով, գլխազարդերով ու անվանաթերթերով:

Գրիգոր Մլիճեցու անվան հետ է կապվում նաև «Սկեռայի Ավետարանը»⁷ գրված 1198-ին: Ձեռագիրը գրվել է երկու հոչակավոր գրչատներում. սկսվել է «ի մեծանուն անապատ Մլիճի՝ ... որ է դամբարան իշխողաց ամուր դղեկի Պապառաւնի» և ավարտվել Սկեռայում՝ «առընթեր անառ ամրոցի Լամբրաւնի յաւթեւան հոչակաւոր ուխտ Սկեռա»⁸: Սքանչելի մանրանկարներով մագաղաթյա Ավետարանի ստացողը Ստեփանոսն⁹ է, մականունը Ադամ՝ «պատուեալ աւծութեամբ քահանայութեան ի դասու կրաւնաւաւրաց»¹⁰: Ձեռագիրը պատերազմների, արտագաղթների հետեւանքով տեղահանվել է, ենթարկվել փորձությունների: Դարեր շարունակ այն պատկանել է Լվովի հայ արքեպիսկոպոսարանին: Այժմ ձեռագիրը պահվում է Լեհաստանում՝ Գնեղնոյի արքեպիսկոպոսական արխիվում¹¹:

19-րդ դարի 70-ական թվականներից սկսած Ավետարանի ուսումնասիրությունը զբաղվել են հայ և եվրոպացի գիտնականներ՝ Ն. Ակինյանը, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամներ Ռ. Պարոնչը, Գ. Գալամբյարյանը, ավստրիացի հայագետներ Յ. Ստրժիգովսկին և Հ. Գլյուկը, լեհ գիտնական Յ. Պրոտրովսկին, ֆրանսիացի հայագետ Փ. Մակլերը, Հ. և Հ. Բուշհաուզենները, որոնք իրենց ուսումնասիրություններում ընդօրինակել և հրատարակել են հիշատակարանները, նկարագրել Ավետարանը, վերատպել արժեքավոր մանրանկարները: Ավետարանն արժեքավորել է նաև Լ. Ազարյանը՝ բարձր գնահատելով Գրիգոր Մլիճեցու մանրանկարչական արվեստը. «Գրիգոր Մլիճեցու գրած և մանրանկարած ձեռագրերում կիրիկյան մանրանկարչության ոճը ավելի կոնկրետ է դառնում, ավելի պարզորոշ են հանդես գալիս նրա սպեցիֆիկ կողմերը: Հենց այստեղ են առկա դառնում կիրիկյան ձեռագրերին բնորոշ նրբագույն և պճնագեղ ձևերը»¹²:

Գրիգոր Մլիճեցու և Գրիգոր սարկավագի համատեղ ընդօրինակմամբ մեզ է հասել երկու ձեռագիր, երկուսն էլ մագաղաթյա Ավետարան են և

1 Նույնը, էջ 217:

2 ՄՄ, թիվ 1568:

3 **Свирин А.**, Миниатюра древней Армении, Москва-Ленинград, “Искусство”, 1939, стр. 40-80

4 **Յովսեփյան Գ.**, Նիւթեր և ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի և մշակոյթի պատմութեան, Նիւ-Յորք, 1943, պրակ Բ, էջ 16-17:

5 **Ազարյան Լ.**, նշվ. աշխ., էջ 58:

6 Նույնը, էջ 63:

7 **Ակինեան Ն.**, «Սկեռայի աւետարանը», «Հանդէս ամսօրեայ», 1930:

8 **Մաթևոսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 300:

9 Հավանաբար Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ եկեղեցու Ավետարանի պատվիրատուն նույն Ստեփանոսն է: Հիշատակվում է, որ Ավետարանի մագաղաթը բերվել է Կիւրոսից:

10 Ենթադրվում է, որ ձեռագիրը պատրաստվել է Կիրիկիայի թագավորի համար: Ուշ կազմած հիշատակարաններից մեկում խոսվում է Լեոնի թագավորի մահվան մասին:

11 Տե՛ս **Գրիգորյան Վ.**, Սկեռայի Ավետարանի ողիսականը շարունակվում է, «Հայաստան», 1996, փետրվարի 8:

12 **Ազարյան Լ.**, նշվ. աշխ., էջ 89:

պահվում են Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքում¹: Երկու Ավետարաններն էլ սկզբնադրել է Գրիգոր գրիչը, որը հիշվում է որպես «մեծանուն», «գերահռչակ», «մեծահռչակ» գրիչ, իսկ նրա արվեստը՝ «տրամախոհ և անհամեմատ»: Առաջինը գրվել է 1215-ին՝ «ի սուրբ ուխտին Սկեւոյ կոչեցեալ»²: Հիշատակարանը տեղեկացնում է, որ Գրիգոր գրիչը չի ավարտել օրինակումը, «գի հասարակաց բնութիւնս գիւրն պահանջեաց, մեռաւ ի բարւոք ծերութիւնս»³: Զեռագրի թերին լրացրել է Գրիգոր սարկավագ վարժ գրիչը 1216-ին «ի քաղաքիս Տարսոն, ընդ հովանեալ Սուրբ Նախավկային Ստեփանոսի»⁴: Զեռագրի ստացողն է Ստեփանոս վարդապետը և իր հայրը՝ «գլխատուական քահանայն Յովաննէս՝ որդի Յովսեփայ քահանայի»⁵:

Գրիգոր գրիչը պատվիրատու Սարգիս քահանայի խնդրանքով է գրել Ավետարանը: Գրիգոր սարկավագը հիշագրում է. «Իսկ նա թէպէտ և յոյժ ծերացեալ էր և վատեալ ի տեսանելոյ, սակայն հարկեալ յանձն առ սկիզբն արար գրչութեան սորա եւ հասեալ ի վերջ գործոյս գրին, և այդ ոչինչ կարացեալ առնել, վասն զի աւրհասն ձեպեալ փոխեցաւ յաշխարհէ»⁶: Գրիգոր սարկավագի վկայութեամբ ինքը լրացրել է թերին՝ «ծաղկաւ հանդերձ համաբարբառաւքն»⁷: Հ. Տեր-Ավետիսյանը ձեռագրի մասին ծանոթագրում է. «Մաքուր մագաղաթ, միջին երկաթագիր, գեղեցիկ, կանոնավոր, հարուստ, ոսկեզօծ զարդագրեր: Զեռագիրը շատ ընտիր գործ է գրչության և ծաղկելու տեսակետից, մաքուր պահված, բայց կան եղծված էջեր: Ամեն թերթի վրա ունեցել է ճաշակավոր, ոսկեզօծ լուսանցազարդեր, որոնց մեծ մասը կտրել և հանել են սուր շեղբով, երբեմն թերթերը կտրել»⁸:

Լ. Խաչիկյանը Գրիգոր Մլիճեցու գրչի գործն է համարում ՄՄ թիվ 311 Ավետարանի ավետարանիչների նկարների և Ավետարանների առաջին թերթերի նկարազարդումը⁹: Գիտնականը ծանոթագրում է, որ,

հավանաբար, մատյանի ավետարանիչների նկարները և առաջին թերթերը նկարել և 2-րդ էջերը, ձեռագրի բուն գրչութեան նման, գրել են տվել արտաքուստ զարդարելուց առաջ⁶:

Գրիչ և նկարիչ Կոստանդին (մականունը Կ.Ո.Շ.Ի.Կ.): Կոստանդին գրչի մասին կենսագրական մանրամասն տեղեկություններ չեն պահպանվել: Հայտնի է, որ նա եղել է Սկեւոյի վանքի միաբան, ուսուցիչ: Գրիգոր Մլիճեցին Կոստանդին գրչին համարում է ավագ ժամանակակից ու ուսուցիչ: Կոստանդին գրչի և մանրանկարչի անունը հիշատակվում է Գրիգոր Մլիճեցու 1173 և 1174 թթ. օրինակած Ավետարանների հիշատակարաններում: Գրիգոր Մլիճեցին վկայում է, որ Կոստանդինը օգնել է Ավետարանների նկարազարդման ժամանակ. «Եւ զարժանաւորսն յիշատակի, որք աշխատել են յիս՝ Վարդան գրիչ եւ Կոստանդին... որք բարի կամաւք աւժանդակ եղեն գրչիս՝ բանիւք և գործավք»⁷: 1174-ին Գրիգոր Մլիճեցին Հռոմկլայում գրած Ավետարանի հիշատակարանում Կոստանդինին անվանում է «Կոստանդին պատուական ծերունի»⁸: 1193-ից հետո գրչի անունը չի հիշվում: Հավանաբար, նրա գրչով մեզ հասած Ավետարանը, գրված 1193-ին, իր վերջին աշխատանքներից է:

Ավետարանի պատվիրատուն և ստացողը Լամբրոնի տերերն են՝ «գերահռչակ» վարդապետ Ներսես Լամբրոնացին և իր եղբայրը՝ «գերագոյն իշխանաց իշխան» Հեթումը: Զեռագիրը գրվել է «ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն Գրիգորի եւ յեպիսկոպոսութեան Կիլիկեցոյ նահանգիս... Ներսիսի», Սկեւոյի վանքում, «որոյ տիրէ բարեպաշտ սեւաստաւսս Հեթում»⁹: Ավետարանի մանրամասն նկարազարդությունը կատարել է Բ. Սարգիսյանը՝ գնահատելով այն որպես «կատարեալ և զարմանալի արդարեւ եզական իր մանրանկարչական զարգացման ամեն տեսակետերով»⁶: Հեղինակը ձեռագիրը համարում է Սկեւոյի դպրոցի գլուխգործոցներից, իսկ հեղինակին՝ քաջարվեստ նկարիչ: Բ. Սարգիսյանը ծանոթագրում է. «Պատկերները թէ իրենց նրբերանգ գույներու թափանցկոտութեամբ և բազմանկանակ հարդարմամբ, թէ անդամոց համաչափ յօրինմամբ և կրից զօրեղ արտայայտու-

1 **Տեր-Աւետիսեան,** Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 37, 39:
2 Նույնը, էջ 38. «Իսկ սա մնացեալ թերակատար՝ ի տարակուսանս ընկեց զառաջասացեալ ստացողս սորա. իսկ իմ, տեսանեալ զնա յայնպիսի տարակուսանս, կամեցայ ընդ գլխակասն, և առեալ, թէպէտ և ոչ կատարեալ յարհեստս, սակայն ապաւինեալ յԱստուած եւ յաղաւթ ձեռս եղեալ կատարեցի զսա... և բարեխաւսութիւն հոգւոյ ստացաւ ի սորա»:
3 Նույնը, էջ 37: Հ. Տեր-Ավետիսյանը ձեռագրի մասին ծանոթագրում է. «Գրված է ընտիր մագաղաթի վրա, գիր՝ մեսրոպյան միջին երկաթագիր, սկզբնատառերը ոսկեգիր զարդագրել: Լավ է պահպանված, նկարները ամբողջ ոսկեզօծ են»:
4 Նույնը, էջ 39:
5 **Մաթևոսյան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 208: Զեռագիրը մինչև 1173 թ. պատկանել է Ն. Ծնորհալուն, որը հետո նվիրել

է իր Զորավոր եղբորդի Գրիգոր Ավիրատին, վերջինս էլ՝ Բակուրան իշխանին, որի ձեռքով էլ գրված է հիշատակարանը:
6 Այժմ պահպանվել են միայն Մարկոս ավետարանչի նկարը և Մարկոսի ու Ղուկասի ավետարանառաջները:
7 **Մաթևոսյան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 212, 217:
8 **Սրվանձատեան Գ.,** Թորոս աղբար, Կ. Պոլիս, 1879, մ. Ա, էջ 118:
9 **Մաթևոսյան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 273, 274:

թիւններով ցոյց կու տան նախ թէ արդարեւ նկարողն եւ ծաղկողին պէս այնքան քաջարուեստ է իր նկարչութեան բազմատեսակ արուեստին մէջ»¹:

Կոստանդինը ծաղկագարդել է նաև Ներսես Լամբրոնացու աշակերտ, Սկեռայի վանքի միաբան Սամվել Սկեռացու՝ իսկական բնագրից օրինակած Ներսես Լամբրոնացու «Սաղմոսաց մեկնութիւնը», որտեղ նկարիչը թողել է իր ինքնագիրը. «Եւ զնկարիչս Կոստանդին»²: Ղ. Ալիշանը «Սիսուան» աշխատութեան մէջ վկայում է. «Ի միջոցի ամացն յորս Սամուէլ զՍաղմոսամեկնիչն և զյիշատակս Ներսիսի գրեր, և Կոստանդին նկարէր զաւետարան Ամենափրկչին, յերևան գան Խաչատուրն այն ողբասաց, պաշտօնեայ սիրեցելոյ վարդապետին, և Գէորգ վարդապետ հաւաքող և յերիւրող Հարանց վարուց... յամի 1192...»³: Կոստանդինը Ավետարանը նկարագարդել է կամ 1192-ին, կամ դրանից առաջ⁴: Ղ. Ալիշանը գրում է. «Լուսանցքն կտրեալք և կարճեալք են և գունագոյն գարդքն ի գլուխս իւրաքանչիւր սաղմոսաց՝ մեծագոյն մասամբ ի բաց հանեալ ի տխմարաց, քանզի գեղեցիկ գարդք են ճարտարին Կոստանդինի, որոյ նկարեալ է զԼամբրոնեանց Աւետարանն»⁵:

Գրիչ, նկարիչ Վարդան: Սկեռայի գրչատանը մինչև 12-րդ դարի 70-ական թվականները աշխատել է գրիչ և մանրանկարիչ Վարդանը: Նրա մասին տեղեկութիւններ իմանում ենք Գրիգոր Մլիհնցի և Կոստանդին գրիչների օրինակած ձեռագրերի հիշատակարաններից: Վարդանը մասնակցել է Գրիգոր Մլիհնցու 1173 և 1174 թթ. գրած Ավետարանների ծաղմանը⁶: Գրիգոր Մլիհնցին Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» (1173թ.) ձեռագրի հիշատակարանում հայտնում է հետևյալը. «Ձվարդան աստուածամերձ քահանայ, որ բարիք ձեռութեամբ հանգեալ ի Քրիստոս՝ յիշեսլիք թուին ՈՒԲ (1173)»: Իսկ Կոստանդին գրիչը գրում է. «Ողորմեայ Քրիստոս Վարդանայ» (1193թ.)⁷: Վարդանի գրչութեամբ մեզ ձեռագիր չի հասել:

Գրիգոր սարկավագ: Գրիգորը Տարսոն քաղաքում 1216-ին ավարտում է 1215-ին Սկեռայում Գրիգոր Մլիհնցու⁸ սկզբնագրած մագաղաթյա Ա-

վետարանը: Ինչպես ծանոթագրում է Հ. Տեր-Ավետիսյանը⁹, ձեռագիրը գարդարում են լուսանցագարդերը՝ փոքրիկ բոլորակները, կիսախորանները (4), ոսկենկար խորանները (10): Մատյանի բոլոր նկարները ոսկեգօծ են: Ձեռագրի նկարչի մասին հիշատակութիւնն չկա: Հավանական է, որ գրքի ծաղկողը գրիչն է: Գրիգոր սարկավագի նկարիչ լինելու հանգամանքը հաստատում է 1218-ին իր ձեռքով գրած և ծաղկած Ավետարանի հիշատակարանը: Այն Գրիգոր «մեծանուն» գրչի (ամենայն հավանականութեամբ Գրիգոր Մլիհնցին է), սկզբնագրած Ավետարանն է, որի 301թ թերթի հիշատակարանի վկայութեան նկարիչը ինքը գրիչն է. «Գրիգոր սարկավագ ձեռն արկեալ լցի զթերին ծաղկաւ հանդերձ համաբառբառաւքն... և ըստ իմում կարի ջանացեալ լըցի զպակասն...»: Գիրքը մանրամասն նկարագրել է Հ. Տեր-Ավետիսյանը՝ համարելով այն «չատ ընտիր գործ գրութեան և ծաղկելու տեսակետից»¹⁰: Գրված է միջին մետրոպոլիտան երկաթագրով, իսկ սկզբնատառերը՝ ոսկեգօծ ծաղկագրերով և երկաթագրերով: Գրքի գարդարանքները ոսկեգօծված են: Ունեցել է խորաններ, կիսախորաններ, որոնք սուր գործիքով կտրված և հանված են: Ամեն թերթի վրա ունեցել է ոսկեգօծ լուսանցագարդեր, որոնց մեծ մասը նորից կտրված և հանված են ձեռագրից:

Այն փաստը, որ Գրիգոր քահանան լինելով ժամանակի «մեծանուն», «գերահռչակ» գրիչ և նկարիչ, խնդրել է Գրիգոր սարկավագին լրացնելու վերոհիշյալ Ավետարանների թերին, խոստում է այն մասին, որ վերջինս ժամանակի լավագույն նկարիչներից է եղել:

Սկեռայի մանրանկարչական դպրոցի գործերի շարքին է դասվում ՄՄ թիվ 8590 գրչագիրը, որի գրիչն է Ստեփանոս քահանան: Գիրքը գրվել է 1263-ին: 224ա թերթում պահպանվել է մատյանը ոսկով զրվագողի հիշատակութիւնը. «Ձոսկող սուրբ Աւետարանիս զԱւգսէնդ սուտանուն արեղայս յիշել ի Տէր»:

Ձեռագրի անվանաթերթերը վկայում են նկարչի վարպետութեան մասին: **Օգսեն նկարիչը** հմտորեն և ներդաշնակորեն համադրել է բաց կապույտ, կարմիր, դեղին գույները՝ օգտագործելով դրանք ոսկյա ֆոնի վրա անվանաթերթերը ծաղկագարդելիս: Գիրքը վարպետորեն գարդարված է նաև միագույն՝ կարմիր լուսանցագարդերով:

Հաջորդ նկարիչը **Հովասափ** ծաղկողն է՝ 1273-ին Ստեփանոս քահանայի օրինակած Ավետարանի նկարիչը. «Եղեւ աւարտ գրչութեան սրբոյ Աւետա-

1 Սարգիսեան Բ, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց ի Վիեննա, հ. Ա., էջ 554-559:

2 Ղ. Ալիշանի «Սիսուան»-ում, էջ 99, կա այդ հատվածի նմանահանութիւնը:

3 Նույնը, էջ 97-98:

4 Ծովական Ն., Հայկական վանքեր, «Սիսու», 1949, 7, էջ 185: Հեղինակի կարծիքով Ավետարանը նկարագարդվել է 1191-ին:

5 Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 98, 99:

6 Մաթևոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 210:

7 Նույնը, էջ 274:

8 Յովսէփեան Գ., Յիշատակարանք, էջ 50-51:

9 Նոր-Ջուղա 25, Տէր-Աւետիսեան, Յուլյակ..., էջ 37-38:

10 Նոր-Ջուղա 26, Տէր-Աւետիսեան, Յուլյակ..., էջ 38-41:

րանիս ի սուրբ ուխտս Սկեռայ ի ձեռն Ստեփանոսի ամենամեղ գրչի եւ Հովասափի նկարչի»¹: Գրչագրի նկարագրութիւնից երևում է, որ այն բավական շքեղ է, հարուստ ճոխ մանրանկարներով, լուսանցազարդերով, խորաններով, ոսկեզրվազ և գունավոր զարդազրկերով, ավետարանիչների պատկերներով: Կազմի կաշին զարդարված է խաչերով, որոնց վրա կան թանկարժեք քարեր: Գրչագրի համար «մեծածախ պատրաստութեամբ» հոգացել է պատվիրատուն՝ Սկեռայ վանքի առաջնորդ Սիմեոն Սկեռացին:

Սկեռայի դպրոցի մանրանկարչական գործերից է ՄՄ թիվ 2630 մագաղաթյա Ավետարանը՝ գրված 1290-ին Ստեփանոս գրչի ձեռքով: Ավետարանը զարդարված է լուսանցազարդերով, անվանաթերթերով, կիսախորաններով և խորաններով, չորս ավետարանիչների պատկերներով: Սակայն երևում է, որ մանրանկարները նկարվել են տարբեր ժամանակներում: Անվանաթերթերը, կիսախորանները, լուսանցազարդերն ու գլխատառերը միազույն են, կատարված են վարպետորեն և նկարվել են գրության ժամանակ: Իսկ խորաններն ու ավետարանիչների պատկերները, որոնք աչքի են ընկնում կարմիր, կանաչ, կապույտ գույների ոսկյա ֆոնի վրա ներդաշնակ օգտագործմամբ, ավելի ուշ շրջանի, հավանաբար, 16-17-րդ դարերի աշխատանքներ են²: Նկարչի անունը չի հիշատակված:

Սկեռայի դպրոցում 1293-ին գրվել և նկարագրվել է ՄՄ թիվ 5784 մագաղաթյա Ավետարանը, որի գրիչը նորից Ստեփանոս քահանան է: Գիրքը զարդարված է տերունական նկարներով, որոնք զետեղված են գրքի սկզբում: Ավետարանը զարդարված է նաև ավետարանիչների պատկերներով (4), խորաններով (10) և կիսախորաններով, լուսանցազարդերով, լուսանցքներում՝ մարգարեների, աստվածաշնչյան պատկերներով:

Ձեռագրի մանրանկարների մի մասը նկարվել է 13-րդ դարում՝ գրության ժամանակ, իսկ մի մասն էլ՝ 357ա-375բ թերթերի՝ Հովհաննես մեղապարտ գրչի հիշատակության համաձայն, նորոգվել է «ոսկենկար և բազմերանգ գունովք» 1445-ին Մանվել և Հովհաննես նկարիչների ձեռքով: Մանվել նկարչի անունը հիշվում է «Քրիստոսի ծնունդը» պատկերի ստորին լուսանցքում գրված հիշատակության մեջ. «Մանուէլ քահանայ՝ նկարող սուրբ աւրինականացս, յիշեցէք ի սուրբ յազօթս

ձեռք» (2բ)³: Գրչագրի 278բ թերթում հիշվում է նաև Սիոն նկարչի անունը. «Զյետին գծող ցանկիցս և զնկարող սուրբ աւետարանչացն զՍիոն նւաստ քահանայ աղաչեմ յիշել սրբազան աղաւթս ձեռ ամենայն վայելողքդ դորա. ԼՌ. ԺԺ. ՆՄ. ՅԾ.» գումարագիր ծածկագրով ընթերցվում է «Սիոն»: Ըստ 357 թերթի հիշատակարանի (նաև 3ա, 5ա, 112բ թերթերի փոքրիկ հիշատակութիւններ) գիրքը նորոգվել և կազմվել է տեր Սարգսի՝ «անյաղթ փիլիսոփայի՝ սպասաւորի և առաջնորդի սուրբ և հրաշափառ Կաթողիկէի մայրաքաղաքիս Տրփխեց» պատվերով:

Լ. Ազարյանը, անդրադառնալով այս հուշարձանի մանրանկարներին գտնում է, որ Մատթեոս, Ղուկաս, Հովհան ավետարանիչների պատկերները, ինչպես նաև ծաղկազարդ խորաններն ու անվանաթերթերը կատարվել են գրության ժամանակ՝ գրիչ Ստեփանոսի ձեռքով և «միանգամայն համապատասխանում են 13-րդ դարի ոճին»: Բացի այդ, բուսական, երկրաչափական և այլ մոտիվները, որոնք օգտագործվել են խորանների ծաղկազարդման համար, միանգամայն նույնանում են 13-րդ դարի ձեռագրերի համապատասխան մոտիվների հետ»⁴: Ա. Սվիրինն անտեսելով 357 թերթի հիշատակարանը, ձեռագրի բոլոր նկարները վերագրում է 13-րդ դարին⁵: Մեր կարծիքով, ինչպես և թելադրում է Սիոն նկարչի վկայութիւնը, ցանկերը և ավետարանիչներ Մատթեոսի, Ղուկասի, Հովհանի պատկերների, անվանաթերթերի և խորանների հեղինակը ոչ թե գրիչն է, այլ Սիոն քահանան, որն աշխատել է 13-րդ դարի 2-րդ կեսին Սկեռայի գրչատանը:

բ. Սկեռայի վանքի գրչության կենտրոնը

Միջնադարյան նշանավոր մատենադարաններից է համարվել Սկեռայի վանքի գրատունը: Այն հարուստ է եղել ոչ միայն անցյալից ժառանգութիւն հասած բազմաթիվ գրական և գիտական արժեքավոր գործերով, թարգմանութիւններով, գրչակենտրոնում ստեղծված բազմաթիվ մատենագիտական,

1 Անդրեասեան Ա., Սկեռայի աւետարանը, «Շողակաթ», 1966, էջ 94-98: Գիրքը պահվում է Ստամբուլի Թոքթաբեյ պալատին կից Ահմետ Գ-ի անվան գրատանը և կրում 122 համարը:

2 Ազարյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 75:

3 Մարկոս ավետարանիչի նկարի ստորին լուսանցքում (թերթ 112բ) կա հետևյալ հիշագրութիւնը. «Զվերստին ստացօղ սուրբ Աւետարանիս զՍարգիս կուսակրօն քահանայ յիշեցէք ի Քրիստոս: Ընդ նմին և զիս զվերջասացեալս ի բարեաց զՅովհաննես մեղապարտ և անարհեստ նկարող այսմ աւետարանչի, յիշեցէք ի մեղաց թողութիւն»:

4 Ազարյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 75:

5 Սվիրին Ա., նշվ. աշխ., էջ 70-72:

պատմական, մեկնողական, գիտական աշխատություններով, այլ նաև «լաւ», «ընտիր», «ճշգրիտ» օրինակումներով: Պատվիրատուներից շատերը ցանկացել են, որպեսզի ձեռագրերը ընդօրինակվեն հատկապես այնտեղի հռչականուն գրիչների ձեռքով. «զի ի ձեռն գրչացն, որ անդ կատարեսցեն զփափագն իւրեանց գրութեամբ»¹: Ներսես Լամբրոնացու բազմաթիվ մեկնությունները, արձակ և չափածո գրվածքները, Գրիգոր Սկեռացու թարգմանությունները, ճառերը, ներբողներն ու աղոթքները, Մխիթար Սկեռացու դավանաբանական գրությունները, Սամվել Սկեռացու՝ իր ուսուցչին նվիրված «Վարքը», Գևորգ Սկեռացու զանազան օրինակներից հավաքած և կազմած «Վարք հարանց»-ը, Խաչատուրի և Մովսես Երզնկացու չափածո գործերը, Գևորգ Լամբրոնացու «Նսայի մարգարե»-ի և «Գործք առաքելոց»-ի մեկնությունները, նաև մատենագիտական, խմբագրական, քերականական աշխատությունները և, վերջապես, ժամանակին իրենց վարպետությունները ճանաչված վանքի գրչատան գրագետ, գեղեցկագիր գրիչների ընդօրինակումները բարձրացրել են Սկեռայի վանքի հեղինակությունը՝ այն դասելով և՛ Կիլիկյան, և՛ Արևելյան Հայաստանի միջնադարյան հայտնի դպրոցների շարքը: Կիլիկյան Սկեռայի վանքի գրչության դպրոցը ներկայանում է մեզ հայտնի 45 գրիչներով և 7 տասնյակից ավելի ձեռագիր հուշարձաններով, որոնք պահվում են տարբեր մատենադարաններում: Մաշտոցի անվան Մատենադարանում դրանց քանակը 27-ն է: Զեռագրերն ունեն տարբեր բովանդակություն՝ Աստվածաշունչ, Ավետարան, ճաշոց, Մանրուսմունք, Տոնացույց, կան բժշկագիտական, մեկնողական, քերականական, ուսուցողական ծիսական, խմբագրական բնույթի մատյաններ²: Սկեռայի վանքի առաջին առաջնորդը, վանքի դպրոցի հիմնադիրն ու ուսուցիչը Ներսես Լամբրոնացին է:

Ներսես Լամբրոնացի (աշխարհական անունը Սմբատ): Ներսես Լամբրոնացին ապրել և ստեղծագործել է 12-րդ դարում: Նրա կյանքին, եկեղեցական գործունեությունը, դավանաբանական հայացքներին, գրական ժառանգությունը, հումանիզմին, ազգասիրությունն ու բազմաթիվ առաքինություններին անդրադարձել են Ղ. Ալիշանը³, Գ. Զարբհանալյանը⁴, Հր. Աճառյանը⁵, Ն. Ակինյանը⁶,

Ն. Օրմանյանը⁷, Գր. Հակոբյանը⁸, Մ. Աբեղյանը⁹, գրվել են ծավալուն և արժեքավոր ուսումնասիրություններ: Ներսես Լամբրոնացին գնահատվել է որպես «ընտիր ու սիրելի անուն և հանճար մը, սրտովն, լեզուով ու գրչով անհամեմատ ու մեր դպրությունների պատմության մէջ գրեթէ իրեն նմանը չունեցող անվանի անձ մը»¹⁰: Հայ և օտարագիր հեղինակները նրան համեմատել են Դեմոսթենեսի, Կիկերոնի և ուրիշների հետ: Նա բարձր է գնահատվել իր ժամանակակիցների ու բազմաթիվ աշակերտների կողմից, մեծարվել է որպես «տիեզերական և գերմաքուր վարդապետ», «սուրբ»: Նրան համարել են դարաշրջանի ամենազարգացած մարդկանցից. «Հույներն ու ֆրանկները նրան անվանում էին Պողոս առաքյալ և հիանում էին նրա սրբափայլ վարքով, իմաստությունամբ ու գիտությունամբ»¹¹: Նրա ժամանակակից և աշակերտ Գրիգոր Սկեռացին գրում է. «Բղիւնք իբրև գաղբիւր, յառաջէր որպէս զգետ, ծաւալէր իբրև զծով»¹²:

Ներսես Լամբրոնացին Լամբրոնի տեր, Հեթումյան իշխան Օշին Բ-ի և Շահանդուխտ Պահլավունու՝ Ներսես Շնորհալու եղբոր դատեր որդին, ծնվել է 1153-ին Լամբրոնում: Ծնողները ուխտում են իրենց որդուն նվիրել Սկեռայի վանքի ծառայությունը: Ներսես Լամբրոնացու վարքագիր Սամվել ծերունին գրում է. «Յորժամ ծնանէր՝ զգեղեցկութիւն դիմացն տեսեալ ուխտադրուժք լինէին դաշանցն: Զայս վայելուչ գեղ, ասէին ոչ է պարտ հանել ի վայելչութեանց աշխարհի, այլ կացցէ մնասցէ ի ժառանգութիւն հայրենեացն իշխանութեան»¹³: Սակայն նորածինը ծանր հիվանդանում է, և ծնողները մեղադրելով իրենց ուխտադրություն մեջ՝ կատարում են իրենց խոստումը՝ «միածնի նորա տալով զնա նուէր մինչև զօր մահուան իւրոյ»¹⁴:

Նախնական կրոնական կրթությունը զուգահեռ ստացել է ընտանեկան կրթություն և դաստիարակություն: Իր առաջին ուսուցիչը եղել է Հովհաննես վարդապետը: Վաղ հասակից ընդգծվել է նրա

1 ՄՄ, թիվ 5784, թերթ 335ա:
 2 Բաղալյան Հ., Սկեռայի գրիչներ, մանրանկարիչներ, մատենագրություն, «Էջմիածին», 2001, էջ 81-91:
 3 Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 86-96: Հայագատում, Վենետիկ, 1901, էջ 413-435:
 4 Զարբհանալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 648-661:

5 Աճառյան Հր., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1948, էջ 46-49:
 6 Ակինյան Ն., Ն. Լամբրոնացի, Վիեննա, 1959:
 7 Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Պէյրուսթ, 1959, հ. Ա, մ. Գ, էջ 1587:
 8 Հակոբյան Գր., Ն. Լամբրոնացի, Երևան, 1956:
 9 Աբեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. Բ, Երևան, 1946, էջ 130-42:
 10 Զարբհանալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 648:
 11 Брюсов В., Армянская поэзия в переводах, Ереван, 1951 г., стр. 315.
 12 Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 93:
 13 «Սուրբ Հայկական», հ. Ժե, Վենետիկ, 1854, էջ 13:
 14 Նույն տեղում:

ընդունակութիւններն ու մեծ աշխատասիրութիւնը: Հատկապէս շատ ժամանակ է հատկացրել ընթերցանութեանը: Ուսուցիչները նրան համարել են բացառիկ տաղանդ. «Զինչ ժամի լինէր մանուկս, այլ ընդ կատարեալսն խրատու փաւրէր»¹:

1169-ին 16 տարեկան հասակում Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսը Սմբատին ձեռնադրում է քահանայ՝ Սմբատ անունը փոխելով Ներսես անվամբ: Ներսես Շնորհալու հովանավորութեամբ նա սովորում է Հռոմկլայի հայրապետանոցի դպրոցում: Կաթողիկոսի թուլլտվութեամբ 2-3 տարի շրջում է Սև լեռների հայկական, հունական, կաթողիկական և ասորական վանքերն ու մենաստանները, ուսումնասիրում տեղերի մատենագիտական ժառանգութիւնը, ծանոթանում վանական կյանքին, եկեղեցական կարգ ու կանոնին, ծեսերին, կատարելագործվում լեզուների իմացութիւնը՝ հունարեն, ասորերեն, լատիներեն, եբրայերեն: «Եւ որ տեղեկանայր զիմաստուն և հանճարեղ ուսուցչաց ի մերձակայս և հեռաւորս՝ վաղվաղակի անդր խաւսէր, զօրէն անօտարթե և իմաստուն թուչնոյ ի վերայ թուչելով մարգաց Հին և Նոր կտակարանաց զանուշահոտութիւն աստուածային իմաստից և քաղցրութիւն նորին ճաշակաց բանի ի իւրն հաւաքելով ի խոհական մտաց բճիճս տայր յուրախութիւն թագաւորաց և ռամկաց... ի յուրովս յայտոսիկ ղեզերման ի ժամանակս ի կատար ամենայն իմաստից», – այսպէս է նկարագրում կենսագիրը Ներսես Լամբրոնացու շրջագայութիւնը: Սամվել Անեցու ժամանակագրութեան շարունակողներից մեկի վկայութեամբ հունարեն լեզվի և գիտութեան մեջ կատարելագործվելու նպատակով նա գնում է Կիպրոս կղզի՝ «աղքատապէս մնալ անդ ի կատարեալ ուսումն նոցին հռետորութեանն»²: 1172-ին Ներսես Լամբրոնացին վերադառնում է Լամբրոն և առաջին անգամ Սկեռայի վանքում արտասանում Վերափոխման տոնին նվիրված ներբողը:

Իր ուսուցչի՝ Հովհաննես վարդապետի հետ Ներսեսը Սաղրուի անապատում նվիրվում է «յանգբաղ կեանս միայնութեան և ընթերցման»: Ն. Շնորհալու մահից հետո կաթողիկոս Գրիգոր Տղայի ցանկութեամբ Ներսեսը երկու տարի սովորում է հայրապետանոցի բարձրագույն դպրոցում և 1175-ին այն փայլուն ավարտում: Նույն թվին՝ 23 ամյա հասակում, ձեռնադրվում է եպիսկոպոս, նշանակվում Սկեռայի վանքի վանահայր և Տարսոնի թեմի առաջնորդ:

Առաջնորդութեան տարիներին Կիլիկիայի գանազան վայրերում՝ Տարսոնում, Լամբրոնում,

Հռոմկլայում, Սաղրիում, Սկեռայում, Սև լեռներում և այլուր մեծ եռանդով նպաստել է դրադիտութեան զարգացմանը: Իր ստացած ժառանգութեան միջոցներով օժանդակել է դպրոցներին, գրադարաններին, հովանավորել գրչի ու գրականութեան մշակներին, նյութապէս մասնակցել է եկեղեցիների կառուցմանը, օգնել է մարդկանց, խրախուսել և քաջալերել:

Սկեռայում, ստանձնելով վանքի վանահոր պարտականութիւնները, հիմնադրել է բարձրագույն կանոնավոր դպրոց, ուր դասավանդվել են մի շարք առարկաներ: Ներսեսը ունեցել է բազմաթիւ աշակերտներ, որոնք հայտնի են իբրև նշանավոր գրիչներ, նկարիչներ, մատենագիրներ: Սկեռայի վանքում Ներսես Լամբրոնացու անմիջական օժանդակութեամբ ծաղկել է գրչագրութեան և մանրանկարչութեան արվեստները: Տարբեր դպրոցներից նա հրավիրվել է հայտնի գրիչներ և նկարիչներ՝ իր դպրոցում վերոհիշյալ արվեստները ավանդելու նպատակով: Ծավալել է գրական գործունեութիւն. սովորեցրել է, ստեղծագործել, թարգմանել, մեկնել, օրինակել մատյաններ, նաև հանձնարարել է գրքեր արտագրել՝ հարստացնելով վանական գրադարանները: Մատենագրարանները համալրել է նաև օտարալեզու գրականութեամբ: Ղ. Ալիշանը գրում է. «Դարձեալ ջանադիր է, որ անոնք գրչի և գիտութեան ծառայեն: Եւ ահա անոր առաջնորդութեան շրջանին Գէորգ վարդապետը կը հաւաքէ ու կը յօրինէ Վարք Հարանցը, ծերունին Սամուէլ կարտագրէ Սաղմոսաց մեկնութիւնը, ու Կոստանդին՝ Աւետարան մը: Իսկ ինքը անոնց օրինակ կըլլա կանոններու խիստ պահպանութեամբ, անմրցելի ընթերցասիրութեամբ ու խոկումով եւ արտագրութեամբ Առակաց մեկնութեան»³:

Կյանքի վերջին տարիներին պաշտոնավարել է Լեոն Բ Մեծի արքունիքում որպէս ատենադպիր, պալատական խորհրդատու, թարգմանիչ: Մասնակցել է պետութեան արտաքին քաղաքականութեանը, մեկնել տարբեր երկրներ՝ կարգավորելու պետութեան արտաքին գործերը: Հանկարծամահ է եղել 1198-ին՝ 45 տարեկան հասակում և թաղվել Սկեռայի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցում:

Ներսես Լամբրոնացին ներկայանում է ոչ միայն որպէս մատենագիր, գիտնական, փիլիսոփա և բանաստեղծ, այլև պետական, եկեղեցական գործիչ: Նա բարեկարգութիւններ է մտցրել Սկեռայի, Սև լեռների, Տարսոնի եկեղեցիներում: Այս բարեփոխութիւններին մասնակից է դարձրել իր եղբորը՝ Հեթում Սևաստոսին: Ն. Ակիւնյանը Ներսես

1 Նույնը, էջ 14-15:

2 Ս. Անեցի, նշվ. աշխ., էջ 127:

3 Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 98: Ոսկեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 22:

Լամբրոնացուն նվիրված իր աշխատության մեջ գրում է. «Սկևռայի մէջ պատրաստեց հոգելից եւ գիտուն պաշտօնեաներ: Այնտեղ պայծառացոյց եկեղեցական կարգերը, պատարագի խորհրդածութիւնն ու ժամակարգութիւնը. նոյնպէս Տարսոնի եկեղեցուն տուաւ հրապոյր՝ ներքին եւ արտաքին բարեկարգումներով, որոնք գտան տոհմիկների եւ օտարներէ հիացմունք եւ բաւականութիւն»¹: Կիրակոս Գանձակեցիի վկայում է, թե ներսեսը Սկևռայում «Շինեաց եւ եկեղեցի հրաշագան... եւ կարգեաց զպաշտօն վանիցն ըստ օրինակի այլոց ազգաց, սարկաւագաւ եւ դպրաւ եւ անծածկոյթ գրուաւ, գոր յորովք դարովէն հայոց»²: Մ. Չամչյանը ներսես Լամբրոնացու օգտակար գործունեութեան մասին գրում է. «Սա յամենայն բարեկարգութիւնս հետևող գտեալ ամենայնիւ սրբոյն ներսիսի Շնորհալուոյ, փոյթ կալաւ զայս օրինակի նորա ուղղել զամենայն անկարգութիւնս, որք վասն անիշխանութեան ազգին սպրդեալ էին յեկեղեցական ծէսս՝ իբր ի հարիւր ամաց հետոյ բառնալոյ անտի թագաւորութեանն Բագրատունեաց»³:

Ներսես Լամբրոնացին քարոզել է ճշմարտություն, համերաշխություն, բարեկամություն, սեր, եղբայրություն՝ անկախ դավանանքից: Պաշտպանել է Հայոց եկեղեցու ինքնուրույնութիւնը՝ միաժամանակ մերժելով հունական եւ լատինական եկեղեցիներին միանալու առաջարկները: Սակայն նրա հակառակորդները՝ ի դեմս Հաղպատի վանահայրեր Գրիգոր Տուտեորդու եւ Դավիթ Քորբայրեցու, Լեւոն թագավորին ուղղված իրենց բողոքագրում ներսես Լամբրոնացուն մեղադրել են բյուզանդական կողմնորոշման մեջ՝ համարելով «այլասեր», «օտարամոլ», «հույն եւ լատին եկեղեցիներին հետևող», «հունադավան եւ կաթողիկ հոգևորական»: Հավանաբար այս մեղադրանքներն են եղել պատճառ, որ ներսես Լամբրոնացին հեռացվել է արքունիքից⁴: Ներսես Լամբրոնացին փորձել է հերքել իր դեմ հարուցված մեղադրանքները, որոնք շարադրել է «Թուղթ առ Լեւոն արքայն Հայոց» գործում:

Մեծ է ներսես Լամբրոնացու վաստակը, դերն ու նշանակութիւնը հայ միջնադարյան մատենագրութեան պատմութեան մեջ: Մեզ է հասել նրա բազմաթանր մատենագիտական ժառանգութիւնը: Նա մեկնել է մեկ տասնյակից ավելի չին եւ նոր կտակարանի գրքեր, 1176-ին գրել է «Պատարագի մեկնութիւնը», 1178-ին՝ «Սաղմոսաց մեկնութիւնը», 1177-ին ձեռնարկել է Կյուրեղ Երուսաղեմա-

ցու «Պարապմանց գրքի» եւ «Առակաց գրքի» մեկնութիւնները, թարգմանել Հովհաննու «Յայտնութեան» մեկնութիւնը: Մեկնել է նաև «12 մարգարեները», «Երգ-երգոց», «Իմաստութեան», «Տէրու նական աղօթից», «Թուղթ կաթողիկեայք», «Արարածոց», «Ժողովող», «Մատթէոսի աւետարան», «Դանիէլ» գրքերը: Միաժամանակ գրել է արձակ գործեր. հիշատակելի են «Նամակ առ Ոսկան ճգնաւոր» եւ «Նամակ առ Յակոբ ասորի» կրոնական նյութերի շուրջ գրված թղթերը: Հրապարակախոսական լավագույն գրվածքներից է «Թուղթ առ Լեւոն արքայն Հայոց» գործը: Գրել է «Ատենաբանութիւն», «Ի փոխումն կուսին», «Յանառակ որդին», «Ի տնտեսն», «Ի համբարձումն Տեառն», «Ի գալուստ Հոգւոյն Սրբոյ» ճառերը:

Ներսես Լամբրոնացին շարականների, ներբողների, տաղերի հեղինակ է: Հորինել է երկու տասնյակից ավելի շարականների եղանակներ, նաև անձամբ կատարել⁵: Բազմաթիւ թարգմանութիւններ է կատարել հունարենից, ասորերենից, լատիներենից: Կիրիլիայում մինչև Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» կազմվելը կիրառվել են ներսես Լամբրոնացու՝ ասորերենից եւ հունարենից թարգմանած (1191-1196 թթ.) եւ հայ իրականութեանը հարմարեցրած քաղաքացիական եւ զինվորական օրենքները, որոնցով կարգավորվել են հայ ավատատիրական, քաղաքացիական, ժառանգական, ամուսնական, ընտանեկան, քրեական, դատական եւ զինվորական հարաբերութիւնները⁶: Թարգմանել է «Մեծն Գրիգոր Պապի Տրամախոսութիւնը», Ս. Բենեդիկտոսի «Կանոնը», Հովհաննես Ավետարանիչի «Տեսիլը»: Լրացրել եւ կատարելագործել է եպիսկոպոս ու կաթողիկոս ձեռնադրելու ձեւերը, թարգմանել «Թագաւորօրհնեքը»: Ներսես Լամբրոնացու ձեռքով ընդօրինակվել են Կյուրեղ Ալեքսանդրացու «Գիրք պարապմանց եւ գանձուց», «Դիոնիսիոս Արիստակացի» (1175 թ.), Եփրեմ Ասորու «Մարկիոնի» եւ «Մեկնութիւն յառակա ավետարանչացն» եւ «Ի վախճան գայտեանն Տեառն», «Վեշտասան ասացուածք ի վասն Նիկոմեդեայ քաղաքի» գործերը: Ներսես Լամբրոնացու երկերի ձեռագրերը պահվում են Երևանի, Վենետիկի, Փարիզի եւ այլ մատենադարաններում:

Գրիգոր Սկևռացի: Սկևռայի վանքի միաբան Գրիգոր Սկևռացին՝ ներսես Լամբրոնացու ժամա-

1 Ակիմեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 62:
2 Կ. Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 87:
3 Չամչյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 94:
4 Հակոբյան Գր., ներսես Լամբրոնացի, Երևան, 1971, էջ 68:

5 Նույնը, էջ 156-172:
6 Դրանք վերնագրված են «Աւրէնք յաղթող թագաւորաց քրիստոնէից՝ Կոստանդիանոսի, Թեոդոսի եւ Լեւոնի», «Համառօտ ժողովումն օրինաց վերստին», «Աւրէնք եւ դիրք ի ձեռն Մովսէսի յիւրից գրոց», «Աւրէնագիր քաղուած ի Ղևտական գրոյն»: Տե՛ս Հակոբյան Գր., նշվ. աշխ., էջ 303-329:

նակակիցը, աշակերտն ու մտերիմը, «ի սրբութեան վարուց և ի մատենագրութեան» հետևողը¹, ծնվել է 1170-ականների առաջին կեսին Լամբրոն ամրոցում. «Իսկ վարդապետն այն Գրիգոր է հռչակաւորն և յատուկ Սկեւացի մականուանեալ, վասն բնակութեանն յայսմ մենաստանի, այլ ծննդեամբ ի նոյն ինքն ի Լամբրոն աւանէ, վասն որոյ կոչի և Լամբրոնացի, կենակից գոյով սրբոյն, և յետ նորա առաջին համարեալ ի գիտունս և ի խոհականս. ոչ միայն աշակերտեալս սմա Ներսէս վկայէ... գոր այր իմաստուն և վարժեալ ի մանկութենէ ամենայն հին և նոր կտակարանօք»²: Հռչակվել է որպէս «մեծ», «սուրբ», «իմաստուն», «գերագով»³: Հայոց Գրիգոր Անավարդեցի կաթողիկոսը Սկեւացուն համարել է «Սուրբ և մեծ վարդապետն Հայոց»⁴: Սկեւայի վանքում գործել է որպէս դպրապետ, ուսուցիչ, վանահայր: Գրիգոր Սկեւացին եղել է Լեոն Բ թագավորի թարգմանիչը, խորհրդատուն և խոստովանահայրը:

Գրիգոր Սկեւացին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս 1256-ին, ենթադրվում է՝ 80 տարեկանն անց հասակում⁵: Ստեփանոս գրիչը վկայում է, որ Գրիգորը եպիսկոպոս է օծվել, երբ Գևորգ Սկեւացին՝ իր քրոջ որդին, 10 տարեկան հասակում էր. «Իբրև եղև սուրբս ժ ամաց, Աստուծոյ կամելովն դաստիարակն իւր և ըստ մարմնոյ քեռին, յընտրութենէ Սուրբ Հոգւոյն և բազմաց վկայութեամբ եպիսկոպոս ձեռնադրի մեծաշուք ուխտին Սկեւայի, մերձ նախասացեալ դղեկին Լամբրոնի, որ աստուածային շնորհուն գանձն աւրինակ տայր, որոց և հովուէրն և գործով, քան թէ բանիւ, խրատէր գհաւատացեալ իւր հաւատն և ի փառս Աստուծոյ տուողին ուղղէր գնոսա»⁶: Երկարակյաց է եղել Գրիգոր Սկեւացին: Ստեփանոս գրիչը վկայում է, որ նա ապրել է մինչև Գևորգ Սկեւացու 18 տարեկան հասակը՝ 1264-65 թթ: Ներսես Լամբրոնացին նրան է հանձնարարել «Սաղմոսի մեկնութեան» իսկական բնագրից օրինակելու «Հոգն ու խնամքը»: Գ. Զարբհանայլյանը նկատել է. «Զոր սիրով հանձն առաւ Գրիգոր ու բաւա-

կան էլ յառաջ տարաւ, բայց կարևորագոյն գործով մը զբաղած, ընկերելու Լամբրոնացուն՝ նուիրակաւորութեան առ Փրեղերիկ կայսրն Ալամանաց բռնադատեցաւ յանձնել զայն ձերուհուոյն Սամուէլի»⁷:

Լեոն Բ թագավորի հանձնարարությամբ Գրիգոր Սկեւացին հունարենից թարգմանել է Նիկիայի արքեպիսկոպոս Հովհաննեսի «Թուղթը» 1203-ին: Թարգմանության ժամանակ գրչին օգնել է իր ընկեր Բարսեղը, իսկ այն սրբագրել են Նիկիֆոս և Միխայել ազգությամբ հույն քահանաները⁸: Թագավորի մահվան ժամանակ՝ 1219 թ., տվել է նրան վերջին հոգևոր մխիթարությունը⁹:

Գրիգոր Սկեւացու գրական ժառանգությունից մեզ հասել են ներբողներ, շարականներ, ճառեր: Ներբողներից մեկը նվիրած է Ներսես Լամբրոնացուն՝ «Ներբողեան ի սուրբ Լամբրոնացին»: Այն գրվել է Ներսեսի քեռորդու՝ համանուն Ներսես գրչի խնդրանքով 1205-ին: Ներբողում ներկայացնում է Լամբրոնացու ապրած ժամանակաշրջանը, կյանքն ու գործունեությունը, նկարագրում այն բարեմասնությունները, որոնցով օժտված է Լանբրոնացին: Հ. Քիպարյանը «Պատմութիւն հայ գրականութեան» աշխատության մեջ գրել է. «Լաւ է և իմաստալից, զգացումներով լի, ամեն կարևոր կետ նկատի առած, նաև հոգևորական ու սրտագրաւ, սակայն ուժեղ թռիչք կը պակասի, ինչպէս և բարձր ոճ»¹⁰: Հաջորդ ներբողն ունի «Բան գովեստի պատմագրաբար յաղագս ծննդեան սննդեան, քաղաքավարութեան և վերափոխման ամենասուրբ Կուսին» խորագիրը¹¹: Ղ. Ալիշանը նույնպէս անգրադարձել է Գրիգոր Սկեւացու լեզվին ու ոճին. «Ոճական գրուած է ճառը, յստակ ոճով շարագրութեան, և ոչ սակայն զեղեցիկ իմաստիւք, այլ անհաս առ Ներսեսեան»¹²:

Գրիգոր Սկեւացու ճառերից հիշատակելի են Գրիգոր Լուսավորչի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված «Պատմութիւն վարուց սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի» վերնագրով ճառը, նաև «Քրիստոսի Յարությանը», «Ճառ Աւագ ուրբաթու», Լամբրոնի տեր Կոստանդին իշխանի խնդրանքով Եսայի մարգարեի «Տէր ո՞ հաւատաց» խոսքի մեկնաբանությանը նվիրված ճառեր: Գրել է «Վարք Գրիգոր Նարեկացու» գործը: Նրանից հասել են նաև աղոթքներ. «Աղոթք ի Սուրբ Երրորդութեան», «Ա-

1 Զարբհանայլյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 715-18: Հ. Ըսկեան, նշվ. աշխ., էջ 32-33:

2 Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 100:

3 Տաշեան Հ., Յուլյակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 751:

4 Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 100:

5 Բաղդասարյան Է., Գ. Սկեւացու «Վարքը», «ԲՄ» հ. 7, Երևան, 1964, էջ 405:

6 Նույնը, էջ 413: Հավանաբար այդ տարիքում եպիսկոպոս ձեռնադրվելուց հետո հրաժարվել է Սկեւայի վանքի վանահայրությունից: Այդ շրջանում վանքի վանահայր հիշվում է Մխիթար Սկեւացին: Տե՛ս Ծովական Ն., Հայկական վանքեր, «Սիոն», 1949, էջ 183: Բաղդասարյան Է., նշվ. աշխ., էջ 413-414:

7 Զարբհանայլյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 715:

8 Աճառյան Հր., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1946, էջ 570: Ձեռ.Վ.Կենեսիկի, հ. բ., 1074:

9 Նույնը, էջ 570:

10 Քիպարեան Հ., Պատմութիւն հայ հին գրականութեան, Վիենեսիկ, 1992, էջ 459, 349:

11 Երուսաղեմի թ. 414 :

12 Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 100:

դոժք առ օրհնեալ Աստուածածին»՝ գրված Պետրոս քահանայի խնդրանքով, «Աղօթք ի ժամու խորհրդոց պատարագին», «Աղօթք որ ի խորհրդեան ժամու սրբոյ և մեղսաքաւիչ պատարագին մատուցանի» և այլն¹: Գր. Սկեռացու արժեքավոր գործերից է 1198-ին այբբենական կարգով գրված Հովհաննես Մկրտչի ծննդյան կանոնում եղած «Արեգականն արդարութեան» սկզբնատողով շարականը, ուր ներկայացված են Հովհաննես Մկրտչի ծնունդը, կյանքը, գործունեությունը և նահատակությունը²: Գրիգոր Սկեռացուն է վերագրվում եվագրի «Լուսաւոր պատերազմ» գործի մեկնությունը: Այս երկից մեզ են հասել պատառիկներ³:

Մխիթար Սկեռացի: Մխիթար Սկեռացու մասին Գեորգ Սկեռացի բաբունապետի վարքագիր Ստեփանոսը հայտնում է. «Յայնժամ պատահեալ զարդարեալն ուղղութեամբ բաբունին Մխիթար, որ ի նոյն վանսն պանդխտէր և երևէլի էր գործով և բանիւ, և հմուտ արտաքին փիլիսոփայիցն անասը և նրբաճեմ ճառից և լուսաւոր յԱստուծոյ մարգարէից և առաքելոցն հրահանգից և լուծմանց, քաջաբան և նրբախաւս և ուղիղ բանիւ կործանիչ հերետիկոսաց»⁴: Պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ Մխիթար վարդապետը Սկեռա է պանդխտել Արևելքից. «Եւ Մխիթար վարդապետն, որ լինէր ի Սկեռայն, գնացեալ անդ ի կողմանս արևելից»⁵: Գեորգ Սկեռացու վարքագրի տվյալներով «ի կրթարան այսմ ուսուց» 1256-1257 թվերին Գրիգոր Սկեռացին իր քեռորդուն հանձնել է ուսանելու⁶: Կիրակոս Գանձակեցին գրում է, որ Մխիթարը մի շարք վարդապետների, եպիսկոպոսների, իշխանների հետ ուղեկցել է Հեթում թագավորին թաթարների Մանգու խանի մոտ գնալու ժամանակ⁷: Մխի-

թար վարդապետը 1263-ին Հեթում թագավորի կողմից ուղարկվել է պատվիրակ Աքքա քաղաքը՝ «առ պատգամաւորն Ուրբանոս Դ քահանայապետի, առ արքեպիսկոպոսն Տիւրոսի Գուլիէյնոս» կրօնական խնդիրների շուրջ խոսելու և վիճելու նպատակով⁸: Վեճը հյուսվել է եկեղեցու նվիրապետության, Պետրոս առաքյալի գլխավորության հարցի շուրջ: Մխիթարն իր հմտության և իմաստուն պատասխանների շնորհիվ գնահատվել է որպես «այր իմաստուն և բանիբուն»⁹: Այս դավանաբանական վեճի պատմությունն է գրառել վարդապետը Հեթում թագավորի հրամանով իր «Պատասխանիք յարդաւ համատուութեան երկոտասան Առաքելոց» գրքում¹⁰: Կաստալոնի Հակոբ եպիսկոպոսի խնդրանքով Մխիթար Սկեռացին շարադրել է հունաց պատրիարքական աթոռների և մանավանդ Կոստանդնուպոլսի աթոռի դեմ վիճաբանական գործը¹¹: Մխիթար Սկեռացուն է վերագրվում «Մխիթարայ վարդապետի, թէ զի՞նչ է պատճառ մարդեղութեան Բանին Աստուծոյ» աստվածաբանական գրվածքը¹²: Այս գործը Հր. Աճառյանը վերագրում է Մխիթար Սասնեցուն¹³, «որ և կրտսերագոյն է ժամանակաւ»¹⁴: Մխիթարին հաճախ շփոթել են Վարդան Տաշրեցի գրչի հետ, որը մոտ 1260-ական թվերին գրել է Հոռմի պապի գլխավորության և Պոլսի հույն պատրիարքների դեմ վիճաբանական մի գրվածք՝ «ուժեղ զրչով»¹⁵:

Թեամբ: Ապա առաքեցին զնա առ Ղանն Մանկու ընդ երկարածիք ճանապարհս յայնկոյս ծովուն Կասբից...»: Սակայն Մխիթարը մինչև վերջ չի ուղեկցել թագավորին: Կ. Գանձակեցին պատմում է, որ Մխիթարը «գարձոյց ի Բաթուէն մինչև երթեալ էր առ Մանգու Ղանն»: Կ. Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 353, 355:

1 «Աղօթագիրք», Կ Պոլիս, 1742: Աճառյան Հր., նշվ. աշխ., 4. գ, էջ 571:
 2 Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 100: «Շարակնոց», Երուսաղէմ, 1936, Առաջաբան, էջ 7: Գ. Աւետիքեան, Բացատրություն շարականաց, Վենետիկ, 1814, էջ 413:
 3 Այս գործը մեզ ավանդվել է Վենետիկի թ. 155 և Երուսաղէմի թ. 240 ձեռագրերով: Ըստ Բ. Սարգիսյանի մեկնության մեկնիչը ոչ թե Մխիթար Սկեռացին է, այլ Գրիգոր Գ կամ փոքր Վկայասեր կաթողիկոսը:
 4 Բաղդասարյան է., նշվ. աշխ., էջ 414:
 5 Գանձակեցի Կ., նշվ. աշխ., էջ 352:
 6 ՄՄ, թիվ 5356, թերթ 199բ:
 7 «Եւ իբր գիտաց մեծ կաթողիկոսն Կոստանդին... առաքեաց զմեծ վարդապետն Յակոբ, զայր բանաւոր և իմաստուն... Եւ եպիսկոպոսն տէր Ստեփանոս մեկն և Մխիթար վարդապետն, և Բարսեղ քահանայ կուսակրօն, և Կարապետն, որ դրան երեց էր արքային... և այլ իշխանք յուրովք, զորս ընդ իւր առաքեալ արքայի չոգաւ ընդ աշխարհն Աղուանից և ընդ դուռն Գարբանդայ... առ Բաթոյն և առ Սակաթա թրքի նորա, որ էր քրիստոնեայ հաւատով, և մեծարեալ ի նոցունց բազում պատուաւորու-

8 Աճառյան Հր., նշվ. աշխ., 4. 4, Երևան, 1948, էջ 374: Զարբհանալեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 751:
 9 Ոսկեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 39:
 10 Ակիւնեան Ն., Հ. Ոսկեան, Յուցակ Հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, 4.Բ, Վիեննա, 1861, էջ 635-636: Այս գործը տպագրվել է Երուսաղէմում 1865-ին:
 11 Նույնը, էջ 169:
 12 Զարբհանալեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 752:
 13 Աճառյան Հր., նշվ. աշխ., 4. Գ, Երևան, 1946, էջ 380: Գրիչն անվանվում է նաև Արծկեցի: Հ. Կարինեան, Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի սրբոյ աթոռոյ էջմիածնի, Թիֆլիս, 1863, էջ 178:
 14 Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 102:
 15 Աճառյան Հր., նշվ. աշխ., 4. 5, Երևան, 1962, էջ 86: Ղ. Ալիշանը գրում է. «Բայց արժան է որոշել ի սմանէ զգրուածս Վարդանայ Տաշրեցու, որոյ ճառեալ է ի նմին ժամանակի զնոյն նիւթոց բանս և ոչ հանդարտութեամբ և զգօնութեամբ. այն զի ընդօրինակողք բազում անգամ զՄխիթար կոչեն Տաշրացի և զՎարդան Սկեռացի»: Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 102:

Սամվել գրիչ: Սկեռայի միաբաններից է Սամվելը և այդ պատճառով էլ կոչվել է Սկեռացի: Թեև Սամվել գրիչը Ներսես Լամբրոնացուց տարիքով էր և նրան լավ ճանաչել է մանկությունից, այնուամենայնիվ, իրեն համարում է Ներսես Լամբրոնացու աշակերտը¹: Ներսես Լամբրոնացու «Սաղմոսաց մեկնութեան» բնագրից օրինակած ձեռագրի հիշատակարանում իր մասին գրիչը վկայում է. «Ծերուկեան ալեօք կոծեալ է», և ցանկանում է «դնել... ի դամբարան հանգստեան»²: Գրիչը օրինակել է նաև Ներսես Լամբրոնացու «Պատմութիւն վարուց Ներսիսի եպիսկոպոսին՝ երգոցս սաղմոսիս քննողի» վարքը և կցել «Սաղմոսաց մեկնութեան» վերջում: Լեոն Բ թագավորը այս օրինակը ընծա է ուղարկում Արևելյան Հայաստան՝ Հաղպատի վանքին, նկատի ունենալով, որ այդ գործը «... չգոյր և դեռ չէր բնաւ ուրեք տարածեալ յաշխարհն Արևելից... առաքեալ պարզեանց սուրբ ուխտին Հաղպատայ ի վայելումն մանկանց նորա և յիշատակ ինքեան անմոռաց և ամենայն աշխարհն և վանօրէիցն Արևելից յօրինակ գաղափարի և պատճառ տարածման ի բոլորս»³: Ա. Տեր-Միքայելյանը Սամվել Սկեռացու այս գործը թյուրիմացաբար վերագրել է Սամվել Անեցուն⁴:

Սամվել Սկեռացին «Սաղմոսի մեկնութեան» հիշատակարանում անդրադարձել է Կիրիլիայի հասարակական, քաղաքական, պատմական կյանքին, նաև ժամանակի միջազգային իրադարձություններին, ներկայացրել Ռուբինյան և Օշինյան տոհմերին, նրանց ազգօգուտ, հայրենասեր գործերը: Շարադրել է Ներսես Լամբրոնացու կյանքն ու գործունեությունը: Իր ուսուցչի հրամանով է շարունակել «Սաղմոսաց մեկնութիւնը». «Եւ ինձ Սամվելի նվաստի հրաման ետ զսկսեալն ի նմանէ ավարտել... Ջոր յաւժարութեամբ յանձն առի և պինդ հաւատով ի փառս Աստուծոյ կատարեցի ի թուիս ՈԼԹ (1190)... ի նախահիշատակեալ սուրբ ուխտս Սկեռայ, առընթեր հայրենատուր ամրոցի տէրանց մերոց Լամբրունի...»⁵: Լավորակ օրինակմանը աջակցել է Ներսես Լամբրոնացին. «Իսկ իմ ի գրելոյ զմատեանս ոչ թուլացեալ քանզի առնուի ի

սմանէ զլուսաւորութիւն հոգւոյ առընթեր նստելս միայնութեամբ սուրբ ուխտիս»⁶:

Գեորգ Սկեռացի գրիչ: Գեորգ գրիչը Սկեռայի վանքի ժամանակի նշանավոր միաբաններից է եղել: Ներսես Լամբրոնացու կենսագրի՝ Սամվել գրչի վկայութեամբ նա կոչվել է ոչ միայն վարդապետ, «կրաւնակից եղբայր», այլ նաև «վարժապետ»⁷: Մ. Չամչյանը, անդրադառնալով Գեորգ Սկեռացուն, սխալմամբ նրան է վերագրում «Եսայի մարգարէ»-ի մեկնությունը, որն արարել է համանուն Գեորգ րաբունապետ Սկեռացին: Պատմաբանը գրում է. «Այլ յաւուրս Գրիգորի Սկեռացւոյն ծաղկեալ էր և Գէորգ վարդապետ Սկեռացի, զոր յիշեցաք ի գլ. Ի, զորմէ և պատուով խօսի Սամուել ծերունի ականատես և կրօնակից. և հաւաստի երևի, թէ սա է այն, որ արար զմիւս մեկնութիւնն մարգարեութեան Եսայեայ... յօրինեալ յստակ և ընտիր բանիւք... թէ թերևս զայն մեկնութիւն արարեալ իցէ Գէորգ վարդապետ՝ Մեղրիկն կոչեցեալ... ի խնդրոյ առաջնոյն Հեթմոյ՝ հաւու Լամբրոնացւոյն, և կամ այլ ոք յայտուիկ դարս, բայց նախասացեալք թուի հաւանական»⁸:

Սամվել Սկեռացու վկայութեամբ Գեորգ վարժապետը մասնակցել է ժամանակի քաղաքական անցքերին: Խաչակրաց արշավանքների ժամանակ Լեոն Բ-ի խորհրդով, Գրիգոր Տղա կաթողիկոսի հրամանով և կամքով, Ներսես Լամբրոնացու զլխավորութեամբ կազմվում է մի պատվիրակություն, որը պետք է դիմավորեր Արևելք մեկնող Ալամնաց թագավորին: Պատվիրակության կազմում հիշվում է Գեորգ վարժապետի անունը: Ըստ վարժապետի՝ Մարաշ քաղաքի մոտ «խորանաբնակ ազգն Իսմայէլի յարձակեցան ի վերայ, և ճանապարհակից եղբարս և զիրոնաւորս սրով ճարակեցին... և զբեռնակիր գրաստան յափշտակեցին»: Փրկվում են Ներսես Լամբրոնացին, Հովհաննես և Գեորգ վարդապետները: Հափշտակված իրերի մեջ է լինում Ներսես Լամբրոնացու «Պատարագի մեկնութիւն» ձեռագիրը. գրչի վկայութեամբ Լամբրոնացին «տրտմեցաւ յոյժ»: Ներսես Լամբրոնացին մտահոգված լինելով իր «Սաղմոսաց մեկնութեան» օրինակմամբ, վերադառնալով՝ «յորդորեաց զկրաւնակից զեղբայր մեր զԳէորգ սկսանել և գրել»:
Վերջինս հոժարութեամբ ձեռնարկում է նյութի պատրաստությունը և սկսում ընդօրինակել: Գրիչը

1 Ա. Տեր-Միքայելյանը Սամվել Սկեռացուն սխալմամբ նույնացրել է Սամվել Անեցու հետ: Տե՛ս Ս. Անեցի, նշվ. աշխ., Առաջաբան, էջ Ե, Կ. Մաթեոսյան, Սամվել Անեցին Անիի պատմության մասին, «Էջմիածին», 2006, Բ-Գ, էջ 73-74:
2 Մաթեոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 255-61:
3 Աճառյան Հր., նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 385:
4 Ս. Անեցի, նշվ. աշխ., Առաջաբան, էջ Ե: Գր. Հակոբյանը նշում է, որ Սամվելը եղել է պատվիրակության անդամ: Մինչ Սամվել Սկեռացին գրում է. «Եւ ի դառնալ առ մեզ...». կարելի է ենթադրել, որ նա չի եղել պատվիրակության կազմում. Գր. Հակոբյան. նշվ. աշխ., էջ 26:
5 Մաթեոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 259:

6 Նույնը, էջ 259:
7 Նույնը, էջ 259:
8 Չամչյան Մ., Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 157, 159, 169: Ղ. Ալիշանի կարծիքով այս մեկնությունը նրան վերագրված չէ. «Ինձ այս չէ ծանօթ, թէ ոչ շփոթից է զգործս երկոցուն համանունանցն». տե՛ս Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 98:

շարունակում է. «Իսկ ապա փութացեալ իշխանական հրամանն՝ զճանապարհն, որ առ ինքնակալն Հռոմայ թագաւորն Ալամնաց, ճանապարհակից էառ ընդ իւր զԳէորդ»¹, և ձեռագիրը Ներսես Լամբրոնացու հրամանով շարունակել և ավարտել է Սամվել Սկեւացին 1190-ին: Գեորգ վարդապետը 1192-ին Ներսես Լամբրոնացու վերահսկողութեամբ՝ «... հրամանաւ ճգնագգեաց եղբաւր մերոյ ինչատորոյ» զանազան օրինակներից հավաքել և կազմել է «Վարք հարանցը»: Զեռագիրը կրում է «Վարք սրբոց հարցն և խաւսք աւգտակարք և բանք վարդապետութեան լրապէս» վերնագիրը²:

Հովհաննես գրիչ: Նա Երուսաղեմի թիվ 326 ձեռագրի³ 278ա-385բ թերթերի գրիչն է: Մատյանը ժողովածու է և երկու տարբեր ձեռագրերի միացում, բովանդակում է իրարից տարբեր 6 գրվածքներ: Այն գրված է տարբեր գրիչների ձեռքով, տարբեր ժամանակներում և միջավայրերում⁴: Ընդօրինակման պատվիրատուն և ստացողը «սրբազան արքեպիսկոպոս Տարսոնի եւ առաջնորդ սուրբ ուխտիս Սկեւոյ» Ներսես Լամբրոնացին է՝ «գստրբ եւ զընտիր եւ գտիեգերական վարդապետ», «ամենամաքուր անձն եւ անյաղթ գիտնականն»⁵: Գրիչն իրեն համարում է Ներսես Լամբրոնացու աշակերտը: Գլխավոր հիշատակարանի բացակայութեան հետեւանքով գրութեան տեղն ու ժամանակը անհայտ է: Զեռագիրը, հավանաբար, գրվել է Սկեւայում մինչև Ներսես Լամբրոնացու մահը՝ ամենաուշը 1198-ին: Զեռագրի 364բ թերթում հիշվում է Վահրամ գրչի անունը⁶:

Գրիչ ինչատուր: Սկեւայի վանքում է գործել Ներսես Լամբրոնացու ժամանակակից և աշակերտ ինչատուր գրիչը: Գեորգ վարդապետը «Վարք

հարանցի» հիշատակարանում նրան անվանում է «աստուածային այրս» և շարունակում. «Եղբայրս այս ինչատուր կամակատար սպասաւոր և մաքուր անձինն սրբութեամբ պաշտաւնեայ աշակերտեալ բանից և նմանութեամբ ընթացից և բաղձանաց ի նոյն նկրտել, որոյ և սա ըստ չափու իւրոյ ստացաւ մատեանս գրոց հաւասար տեառն իւրոյ և վարժապետի, և զսոյն ի նորին յորդմանք և խրատու յաւժարութեամբ ետ գրել, քանզի միշտ լսէր ի վարդապետախաւս բանից նորին»⁷: Ինչատուրից մեզ հասած միակ գործը չափածո ողբ է՝ գրված 1198-ին իր ուսուցչի՝ Ներսես Լամբրոնացու մահվան անմիջական տպավորութեան տակ: Ողբն ունի «Ողբք ի Տէր Ներսէս արհեսպիսկոպոսին Տարսոնի, ասացեալ ինչատուր պաշտօնէի, նորուն աշակերտի» խորագիրը. «Ողբ»-ը ձեռագրերում հաճախ է հանդիպում⁸: Հր. Աճառյանը «Ողբ»-ը համարել է միջնադարյան հայ գրականութեան սքանչելի նմուշներից⁹: Այս քնարական ստեղծագործութիւնը գրված է անկեղծ, ջերմ շնչով: Գրիչը ցավով, փստասնքով սգում է իր ուսուցչի վաղահաս մահը: Այն գրված է պարզ, աշխարհիկ լեզվով՝ Ներսես Լամբրոնացուն ներկայացնելով որպէս հոգևոր գործչի, մեծ և տաղանդավոր գիտնականի և անբիծ անհատականութեան¹⁰:

Ներսես գրիչ: Ներսես Լամբրոնացու քրոջ՝ Մարիամի որդին էր Ներսեսը: Աշակերտել է իր քեռուն, նրա մահից հետո՝ Գրիգոր Սկեւացուն, որին էլ խնդրել է գրել Ներսես Լամբրոնացու ներբողյանը: Ներսես Լամբրոնացու «Մատենագրութիւնը» Ներսես գրիչը օրինակել է 24 տարեկան հասակում Սկեւայում՝ 1205-ին: Գրքը մաշտոցյան Մատենադարանի թիվ 10509 ձեռագիրն է: Գլխավոր հիշատակարանում գրիչը խնդրում է հիշել Սկեւայի միաբաններ, ժամանակի «արժանի» և «երջանիկ» վարդապետներ Գրիգոր և Բասիլ քահանաներին, «առ որովք այժմ դեգերինք ի վարժս, որովք լցեալ առ մեզ լինին թերութիւնն սրբոյն, յորմէ զրկեցաք, որք յաղաւտ եւ ի նսեմացեալ ժամանակս մեր, որպէս զաստեղս լուսապայծառս փայլեն ի գիշերի... ընդ սոսին և սնուցիչ մեր և տախտակաւ վարժիչ գրասիլ քահանայ եւ զայլ եւս ուսումնա-

1 Մաթևոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 259:
2 Նույնը, էջ 267-68: Ն. Լամբրոնացին խմբագրել է «Հարանց վարքը»: Գ. Զարբհանյանը ծանոթագրում է. «Լամբրոնացույն ձեռքով կամ վերատեսչութեամբ ի յունէ կամ լատինէ թարգմանուածը ի լրումն Հարանց վարուց նախնական հայ թարգմանութեան աշխատասիրութիւնն է անանուն յունի մը, որուն ցանկը կըբաղէ մատենադարանի և նույն ոճն ու դասավորութիւնն ունի, ինչ որ Հայերեն Լամբրոնեանն: Տե՛ս Զարբհանյան Գ., Թարգմանութիւնք նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 551-52:
3 Պողարեան Ն., Յուցակ..., հ. Բ, էջ 499:
4 Զեռագրի նկարագրութիւնը գտնում ենք Փրեմերիք Մուրատի «Յայտնութեան Յովհաննու Հին հայ թարգմանութեան» գործում, Երուսաղեմ, 1905-11, եր. 2-ժդ: 8ա-277բ էջերի գրիչն է Սամվելը, որն օրինակել է ժողովածու մատյան 1199-ին Ընկուզեկում և 1202-ին Դավթա վանքում:
5 Մաթևոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 304-305:
6 Ն. Պողարյանը նշում է, որ Վահրամը 350ա-385բ էջերի գրիչն է:

7 Մաթևոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 268;
8 «Բագմավէպ», 1844, էջ 242-43: Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 94-95: Աճառյան Հր., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 469-472 :
9 Աճառյան Հր., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 469:
10 Մ. Աբեղյանը «Ողբ»-ի մասին նկատել է. «Բայց մեզ հայտնի չէ, թե այդ մի կենսագրական է արդյոք, թե՞ մի դամբանական ողբ, ինչպէս է Դավթակ Քերթոզի քերթվածքը 7-րդ դարում»: Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. 4, Երևան, 1970, էջ 169:

կից և զաշակերտակից անձինս զՅոհաննէս և զԲարդղէմէսու...»¹:

Պետրոս քահանայ: Սկեռայի վանքի միաբաններէն է Պետրոս գրիչը: 1206-ին «Մերձ ի դղեակս Լամբրուն, ի գերահոգակ անապատս Սկեռայ ի քրիստոսագգեաց սուրբ ճգնաւոր եղբարց միաբնակեցած, որոց ձեռնառութեամբ» Պետրոս գրիչը, որն իրեն անվանում է «սրուպս յորդիս եկեղեցւոյ», ընդօրինակել է «Մեկնութիւն Կաթողիկէայ թղթոց» գործը իր երկու հանգուցեալ եղբայրները՝ Եգնատիոս քահանայի և Եղիա սարկավազի հիշատակին²: Ձեռագրի թուղթը, որը հին հաստիկեկ, ողորկ թուղթ է, կոկել է իր հորեղբայր Խաչատուրը՝ «որ ծեր եւ տկար կենաւք աշխատի վասն մեր յամենայն պէտս»: Գրիչը հիշում է իր ուսուցչին՝ Հովհաննէս վարդապետին, որն այդ տարի վախճանվեց, և հորեղբայր Հովհաննէսին՝ «...որ զմեզ զամենեսեան սնոյց»³: Պետրոս քահանայի խնդրանքով է, որ Գրիգոր Սկեռացին գրել է «Աղօթք առ Ս. Աստուածածինն» աղօթքը:

Բարսեղ գրիչ (Վասլուկ): Բարսեղ քահանայի ձեռքով մեզ հասած ձեռագիրը պահվում է մաշտոցյան Մատենադարանում⁴: Մատյանը բովանդակում է «Յաճախապատում ճառք Գրիգորի Լուսաւորչի»: Գրվել է «ի մեծ և հոգակաւոր սուրբ ուխտս Սկեռայ» 1216-ին՝ «ի դիտապետութեանն տեառն Յոհաննիսի և ի թագաւորութեանն Հայոց Մեծաց քրիստոսապատկն Լեւոնի»: Ձեռագրի ստացողն է «արժանապատիւ քահանայ ոմն Կարապետ անունն»⁵:

Թորոս գրիչ: Թորոս գրչի ընդօրինակմամբ մեզ հասած ձեռագիրն Աստվածաշունչ է՝ գրված «մարգարտաշար» և ընտիր բոլորգրով⁶: Գլխավոր հիշատակարանը բացակայում է: Գրութեան ժամանակն ու վայրը չի հիշատակված: Բազմաթիվ հիշատակագրութեաններն էլ անթվական են: Ձեռագիրը գրվել է, հավանաբար, ԺԳ դարավերջին Սկեռայում⁷: Այս առթիվ Բ. Սարգիսյանը գրում է. «Ձե-

ռագրիս ներքին և արտաքին պարագաներէն դատելով յամի տեառն 1220-1282 գրուած է հաւանօրէն»⁸: Բացի Թորոսից հիշվում են Բարսեղ և Գեորգ գրիչները: Հիշատակագրութեաններից տեղեկանում ենք, որ Թորոս գրչի գործակցութեամբ Բարսեղ գրիչը գրել է Հին Կտակարանի գործերը մինչև Դ Թագաւորութեանը (93թ), որի վերջում կա հիշատակութեան. «Արգ գրեցաւ ի ձեռն բազմամեղ Թորոսի և Բարսեղի...»: Մարգարեները և Նոր կտակարանը գրել է Թորոսը (677ա). «Տառապեալս Թորոս բարեաց և անբարի աւուրցս... ծնունդ վասն առաւել դառնութեանց աւուրցս ընտրեցի զլուութեամբ նստել ի տուն... և նուիրեցի քեզ... զայս ձեռահիւս լրութեամբ կրող զնախաճառութիւն սրբոց քոց մարգարէիցն... և տուր զաւրութիւն շարամանել և յեռու ի սա զլրումն էլից աւետեաց սոցա ի նոր քո Աւետարանս...»: Գեորգ գրիչը, որ Գեորգ Սկեռացի վարդապետն է, գրել կամ թարգմանել է Յովթաղի աղերսը (677ա). «Ով սուրբ առաքեալք Պետրոս և Պաւղոս... բարեսիրեցէք առ Տէր Յիսուս Քրիստոս վասն Գէորգեայ վարդապետի, որ զԳործքս գրեաց», «Ողորմեա Գէորգ վարդապետին, որ զնախադրութիւններս և զգլխնիս ամէն Հին կտակարանացս չինել է»: Թորոսը հիշում է իր ուսուցիչներին՝ մորեղբորը՝ Ստեփանոս քահանային, որը «զգլխս ուսուցանէ», Թորոս քահանային՝ «ուսուցչին մերոյ»⁹: Աստվածաշունչ մատյանը մյուս ձեռագրերից առանձնանում է՝ ներկայացնելով Գեորգ Սկեռացու Հին Կտակարանի կարգավորութեանը: Բ. Սարգիսյանը գրում է. «Ձեռագիրը... Սկեռացւոյ ձեռքով կարգաւորուած օրինակէն անմիջական և նիւթապէս ընդօրինակուած էր»¹⁰:

Կոստանդ գրիչ: Կոստանդ գրչի արտագրած ձեռագիրը կրոնական բովանդակութեամբ ժողովածու է¹¹: Գրվել է 1228-ին Սկեռայում «ի հայրապետութեան աստուածարեալ Կոստանդեայ կաթողիկոսի», «ի թագաւորութեանն Հեթմոյ»: Ձեռագրի պատվիրատուն է Հեթմում վարդապետը: Գրչի բուն հիշատակարանի թերթը վերից վար պատուված է, և կեսը՝ կորած: Ձեռագրում կա նաև Պողոս գրչի հիշատակագրութեանը, ուր հիշում է իր հարազատ եղբորը՝ Կոստանդին վարդապետին և նրան ձոնում

1 ՄՄ, թիվ 10509, թերթ 426ա, բ:

2 Ղ. Ալիշանը գրութեան ժամանակը համարում է ՈԾԵ (1205). Ալիշան Ղ., Միսուան, էջ 100-101:

3 Մաթևոսյան Ա., Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, Երևան, 1984, էջ 56:

4 ՄՄ, թիվ 5528 ձեռ.:

5 Մաթևոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 101-102:

6 Ձեռագրի մանրամասն նկարագրութեանը կատարել է Բ. Սարգիսյանը: Տե՛ս Սարգիսեան Բ., Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց, հ. Բ., էջ 45-59:

7 Մատյանի գրութեան վայրը կարելի է համարել Սկեռան, քանի որ որպէս գրիչ հիշվում է Գեորգ Սկեռացին, իսկ գրութեան թվականը՝ 1285-1290: Բ. Սարգիսյանի կարծիքով գրութեան վայրը Դրագարկն է. «Տեղի անյիշատակ,

բայց հաւանօրէն Դրագարկ», Սարգիսեան Բ., նշվ. աշխ., էջ 45:

8 Սարգիսեան Բ., նույնը, էջ 49:

9 Բ. Սարգիսյանը Թորոս քահանային նույնացրել է 1217-ին օրինակված Հեթմումի Աստվածաշունչի գրչի հետ, տե՛ս Սարգիսեան Բ., նշվ. աշխ., էջ 50:

10 Նույնը, էջ 49:

11 Պողարեան Ն., Յուցակ..., հ. Դ, Երուսաղէմ, 1969, էջ 515-516:

փոքրիկ բանաստեղծություն¹: Մանր հիշատակազրույթյուններում գրիչը խնդրում է չմեղադրել գրի խոշորությունը համար՝ «վասնզի յոյժ անվարժ էի ըստ հոգևոյ եւ մարմնոյ»²:

Հովսեփ գրիչ: 1229-ին «ի թագաւորութեան Կիլիկեցւոյ նահանգիս Հեթմոյ եւ յիշխանութեան աստուածապահ զղեկիս Լամբրունի Կոստանդնեայ» Հովսեփ գրիչը քահանաներ Հովհաննեսի եւ Գրիգորի ցանկություններ «ստոյգ» եւ «ընտիր» օրինակից ընդօրինակել է Ավետարան³:

Հովսեփ գրիչ: Ձեռագիրը, որ օրինակել է Հովսեփ քահանան, բովանդակում է Գրիգոր Սկևռացու ճառերը⁴: Գրություն թվականը բացակայում է: 234բ թերթի հիշատակություն մեջ հիշվում է Կոստանդին իշխանի անունը. «Հայցեցէք յառատապարգեւ Տեառնէն յաղագս մեծապատիւ իշխանաց իշխողիս մերոյ Կոստանդեայ եւ բարեշողաց որդւոց իւրոց Հեթմոյ եւ Աւշնի, որ է տէր աստուածապահ զղեկի Լամբրունի, զի պահեսցէ զկեանս սոցա խաղաղութեամբ ընդ եկայն աւուրս ի Քրիստոս Յիսուս Տէր մեր...»: Կոստանդին իշխանը սպանվել է 1250-ին: Հավանաբար ձեռագիրը գրվել է այս թվականից առաջ Սկևռայում:

Գևորգ Սկևռացի (Լամբրոնացի): Սկևռայի վանքի պատմության մեջ բազում վանական գործիչներից իր եկեղեցամշակութային գործունեությունները եւ գիտական ժառանգությունները առանձնանում է Գևորգ Սկևռացին: Նա այն սակավաթիվ հեղինակներից է, որ բարձր գնահատության եւ մեծարանքի է արժանացել ժամանակակիցների, ինչպես նաև հետագա սերունդների կողմից: Գևորգ Սկևռացին ներկայանում է ոչ միայն մատենագիր, գիտնական, բանաստեղծ եւ քերական, այլև եկեղեցական ու պետական գործիչ: Լինելով Հայ եւ հռոմեական եկեղեցիների միաբարությունում դեմ տարվող պայքարի անմիջական եւ ակտիվ կողմնակիցներից՝ նա իր վարքագծով եւ գործունեությամբ մեծ հետք է թողել Հայ եկեղեցու պատմության մեջ: Դեռևս կենդանության ժամանակ այս ազդեցիկ վառ անհատականությունը սուրբի համբավ է ունեցել:

Գևորգ Սկևռացին ծնվել է Կիլիկիայի Լամբրոն ամրոցում: Վարքագիր Ստեփանոս գալիքը Սկևռա-

ցու ծննդյան եւ ծնողների մասին գրում է. «Արդ յաւուրս Հեթմոյ՝ երրորդ լեալ թագաւոր ի Կիլիկիէ եւ զն (40) ամ թագաւորեաց եւ Ի (20) ամի սորին թագաւորութեանն երեւցաւ ի գավառն Տարսոն քաղաքի, յանառիկ զղեակն Լամբրուն, այր մի բարենշան, լի յամենայն առաքինութեամբ, ոչ յազատաց կամ ի մեծամեծաց, այլ ի հասարակաց մարդկանէ, անուն նորա Առաքեալ՝ Հանդերձ պարկեշտ ամուսնաւ, որում անուն էր Մլքի...»⁵: Գևորգ Սկևռացու ծննդյան թվականը հայտնի է: Ղ. Ալիշանը նշում է, որ Գևորգ Սկևռացին ծնվել է «Թուրի մերձ ի կէս ԺԳ դարում»⁶: Ավելի ստույգ թվական նշվում է 1246 կամ 1247 թվականները⁷: Գևորգ Սկևռացին եղել է «ծերութեան որդի», եւ ծնողները ուխտել են, որ իրենց որդուն նվիրեն եկեղեցուն. «Ապա մեծաւ ցանկութեամբ յուխտ մտեալ կնաւ իւրով, եւ մի անձն եւ մի սիրտ լեալ հայցէին յԱստուծոյ տալ նոցա զաւակ, որ շնորհիւ փայլեսցէ յեկեղեցի սուրբ...»⁸:

Գևորգ Սկևռացուն բավական գունեղ է ներկայացրել վարքագիրը. «Եւ զի ահարկու էին երեսք սրբոյն եւ սարսափելի տեսիլ քաղցր ոգւոյն, վասն զի անաչառ եւ անկաչառ էին բանք ուղիղ բերանոյն, անձն դիմաւոր, տեսիլն շնորհաւոր, բանն չափաւոր, զաւրութիւնն երկնաւոր, հասակն զարմնաւոր, միտքն լուսաւոր, զի սակաւ լսէր եւ շատ իմանայր»⁹:

Սկզբնական կրթությունը ստացել է Սկևռայի վանքի դպրոցում: Գևորգ Սկևռացու կրթության հարցում, եւ ընդհանրապես նրա կյանքում, մեծ դեր է ունեցել իր քեռին՝ Սկևռայի վանքի առաջնորդ Գրիգոր Սկևռացին: Երբ լրանում է Գևորգի հինգ տարին, նա ուսանում է իր քեռու մոտ՝ «յընտիր ծառայն Աստուծոյ, որ կրաւնաւորական եւ քահանայական պատուով փայլէր եւ տեղեակ էր գիտութեան եւ վարժ եւ կիրթ Հին եւ Նոր կտակարանաց»¹⁰:

Գևորգը հատկապես շատ ժամանակ է տրամադրել ընթերցանությանը: Վարքագիրը նրա մեծ աշխատասիրության մասին գրել է. «Սիրալիք տենչմամբ եւ անխոնջ վաստակաւ զտիւն ողջոյն ան-

1 «Ով վարդապետ Կոստանդին, Հոգևով լցեալ աստվածային, Դու քարոզող անմահ բանին, Եւ ճշմարտիւ մշակ նորին, Ի սերմանել քո զգանձն անգին Եւ ի յաւնուլն զանհատ բարին, Շնորհեա եւ ինձ մասն ընդ քոին, Առնուլ զպսակ յաղթանակին, Եւ ժառանգորդ լինել զրափտին»:

2 **Մաթևոսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 156:

3 **Պողարեան Ն.**, Յուզակ..., հ. 11, Երուսաղէմ, 1979, էջ14:

4 **Տաշեան Հ.**, Յուզակ..., էջ 577:

5 ՄՄ, թիվ 8356, թերթ 197ա:

6 **Ալիշան Ղ.**, Սիսուան, էջ 102:

7 **Բաղդասարյան Է.**, Գևորգ Սկևռացու «Վարքը», էջ 405:

8 Նույնը, էջ 414:

9 Նույնը, էջ 417:

10 Բաղդասարյան Է., նշվ. աշխ., էջ 413: Մովսես Երզնկացին այս առիթով իր ներբողում գրում է. «Եւ անեալ եւ վարժեալ ի հոչակաւոր սուրբ ուխտն Սկևռայ կոչեցեալ առ քեռոյն իւրում տէրն Գրիգորի դիտապետի նմին ուխտի: Որոյ եւ վարժապետ կարգեալ, զի կրթեսցէ զնա զբովք սրբովք ի մանկական հասակին», տես **Ալիշան Ղ.**, Սիսուան, էջ 101:

սուռաղ անցուցանէր և ընթացմամբ յար և քննմամբ ստէպ և գրչութեան արուեստիւ զգիշերն տիւ առնէր...»¹: Երբ լրանում է Գեորգի 10 տարին, նրա դաստիարակը ձեռնադրվում է եպիսկոպոս, հավանաբար 1256-ին²: Վարքագրի վկայությամբ Գեորգ Սկեռացին, Գրիգոր Սկեռացու ցանկությամբ, մինչև 18 տարեկան դառնալը, սովորում է Մխիթար Սկեռացի բաբունապետի կրթարանում և ձեռնադրվում է սարկավագ³:

Սակայն Գրիգոր Սկեռացու մահից հետո «չարխաւս» մարդիկ Գեորգին մեղադրում են, իբրև թե «գոսկին և զգանձս եպիսկոպոսին նա ամբարեալ ունի»⁴: Գեորգ Սկեռացուն մատնում են իշխանություններին և դատում՝ անխնա ենթարկելով տանջանքների ու հալածանքների⁵: Այս բոլորից հետո, համոզվելով Գեորգի անմեղության մեջ՝ նրան ազատում են:

Ուսումը շարունակելու և թերին լրացնելու նպատակով Գեորգ Սկեռացին գնում է Հայաստան, ինչպես տեղեկացնում է վարքագիրը՝ «Գնաց յԱրևելս՝ առ երջանիկ բաբունին Վարդան և աշխատասիրաբար ելից զթերին իւրում գիտութեան: Եւ կատարեալ ի սուղ ժամանակս եհաս իմաստից սուրբ գրոց հնոց և նորոց մեկնութեան և զքահանայականն էառ պատիւ ճոխութեան, այլ և արտաքնոցն, որք են ձեմական՝ Արիստոտէլի, Պլեթագորեանց և Պղատոնեան և որք նոցունց գտան միաբան»⁶: Հավանաբար Հայաստանում ուսանել է 6-7 տարի, ինչպես նկատել է Է. Բաղդասարյանը, 1264-1265 թթ. մինչև 1270-1271 թթ. մինչև Վարդան Արևելցու մահը⁷: Այս շրջանի որոշ մանրամասներ պարզում է ՄՄ թիվ 3082 գրչագրի՝ Գեորգ Սկեռացու ինքնագիր հիշատակարանը:

Վերադառնալով Կիլիկիա՝ Գեորգը «զհայրն եգիտ վախճանեալ, և զմայրն ծերացեալ, և զեղբայրն տէր տղայոցն եղեալ»⁸: Հռետորական վար-

քին բնորոշ բանաստեղծական արտահայտություններով, պատկերավորությամբ, հակադրություններով և այլաբանությամբ առատ օգտագործմամբ վարքագիրը երկար և պատկերավոր նկարագրել է Գեորգ Սկեռացու վերադարձը⁹: Կիլիկիայում Գեորգ Սկեռացին զբաղվում է քարոզչությամբ՝ շրջելով վանքից վանք՝ «պարզ բանիւ զխորս գիտութեան իմաստիցն Աստուծոյ յայտնէր... և լոյս գիտութեան աննախանձ լսողացն սփռէր»¹⁰: Սակայն որքան էլ նախընտրելով «յանապատ բնակել» և «միանձնութիւն սիրէր», այնուամենայնիվ Գեորգ Սկեռացին գրավում է «մեծամեծաց և փոքունց, հայրապետին և եպիսկոպոսացն, թագաւորին և իշխանացն» ուշադրությունը¹¹:

Այն մարդիկ, «որք ծանալթք էին բանի», Գեորգ Սկեռացուն խնդրում են, որ նա դադարի տարբեր տեղեր պանդխտելը ու «զսուրբ և զաստուածային իմաստս ծաւալեսցէ ուսումնասիրաց և գիրս ի ձեռս առեալ զլուծումն յայտնութեամբ...»¹²: Գեորգ Սկեռացին մեծ դժվարություններ է համաձայնվում այս խնդրանքին, քանի որ «սիրէր սուրբս յանքոյթ տեղիս լուութեամբ լինել և անխռով յամբոխից մնալ... միշտ գրչութեան արուեստիւ զմարմնոյ պէտսն պատրաստէր»¹³: Նա ընտրում է «տեղի մի անվայելուչ՝ ծմակային, անշուր, սին և սպառ յամենայնի բարեաց» և վարդապետում մի քանի տարի՝ կրթելով բազմաթիվ աշակերտներ: Վարքագրի վկայությամբ «չատ անձինս կատարեաց գիտութեան իմաստիւքն», որոնց թվում էր և Մովսեսը, «որ խոսեցաւ վասն սրբոյս դրուատ ցնծութեան»¹⁴:

Ենթադրվում է, որ Գեորգ Սկեռացին Սկեռա է վերադարձել 1270-ական թվականներին¹⁵: Վարքագիրը մի հետաքրքրական տեղեկություն էլ է հայտնում: Երբ մահանում է Հակոբ Ա Կրայեցի կաթողիկոսը¹⁶, կաթողիկոսության թեկնածու են առաջադրում Գեորգ Սկեռացուն. «Թագաւորն՝ իշխանաւքն և եպիսկոպոսաւք, նաև ուսմիկքն՝ կանամբք և մանկուաւք, զսուրբս վերաձայնէին ար-

1 Բաղդասարյան է., նշվ. աշխ., էջ 413-414:

2 Նույնը, էջ 405:

3 Նույնը, էջ 414:

4 Նույնը, էջ 415:

5 «Եւ մատնեաց իշխանութեանց և դառն դատողաց, որք յանխնայ, առաւել քան զկառապաշտսն դժնեայ և անագորոյն բարուք տանջեցին զմարմին սրբոյն, այրեցին, խորովեցին, ձիւթով և ճարպով և ծծմբով հուր բորբոքեալ ի լանջան և յորովայն և կիր խառնեալ ի ջուր, և երբեմն ընդ քացախ արկանէին ի բերան սրբոյն՝ յովով յորդ, մինչև ուռնոյր սաստկապէս և աղիքն այրման չարակալիծ դառնութեանցն ո՛չ կարէին տանել, այլ ի ներքոյ հոլովեալ արտաքս ժայտքէին...: Եւ անողորմ և երկար տանջեալ զանբիծն և զանպարտն, իբրև զանմիս և զանարիւն, յանխնայ դատեցան»: Տե՛ս նույն տեղում:

6 Նույնը, էջ 416:

7 Նույնը, էջ 406:

8 Նույնը, էջ 416:

9 Նույնը, էջ 416:

10 Նույնը, 416-417:

11 «Եւ ամենեքեան, իբր ճշմարիտ և հարկաւոր կերակուր ի բերան ունէին զսուրբս և ըզձային բանից բերանոյ նորա: Քանզի էր որպես զքաղաք մի մեծ և լի ամենայն բարութեամբ և բաշխէր անխոնջ մեծի և տնանկի, իւրաքանչիւր ըստ իւրում պիտոյից»: Տե՛ս նույն տեղում:

12 Նույն տեղում:

13 Նույն տեղում:

14 Նույնը, էջ 419:

15 Նույնը, էջ 407:

16 Նույնը, էջ 433:

ժանի լինել աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի»։ Սակայն Գեորգը հրաժարվում է ինչ-ինչ պատճառներով¹։

Գեորգ Սիււաքին գրավել է նաև Լևոն երրորդ թագավորի ուշադրութունը. «Ձայս ամենայն տեսեալ ցնծայր և հրճուալից լեալ եռայր հոգևով ի սէր սրբոյս... և թագաւորն զսորայս միայն համարէր ճշմարիտ զբան և ամենայն եկեղեցի կախեալ կայր զհրամանէ սրբոյս»²։ Ինչպես վկայում է վարքագիրը, Լևոնի թագավորութեան շրջանում «սիււք եկեղեցի պսակաւոր հանդիսիւ, և բազմապաճոյճ շքովք զարդարէր զանձն գեղով պանծալի, և միշտ պատրաստէր զինքն՝ սիրոյն Քրիստոսի մնալ հաճելի»³։ Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ Գեորգ Սիււաքին եղել է արքունական խորհրդատու։

Լևոն թագավորի մահից հետո գահը անցնում է որդուն՝ Հեթում Բ-ին, որը Լամբրոնի տերն էր և լատինասեր ընթացք ուներ։ Վերջին հանգամանքին նպաստել է Հեթումի ուսուցիչ Վահրամ Բարունին՝ «որ էր բանիբուն և ճարտասան աներկիւղ, միանգամայն անամաւթ և քաջաբան, զի ունէր զաղանդ քաղկեդոնական»։ Լևոն թագավորի մահից հետո Հեթումը «սկսաւ հայտնել փոքր ինչ յուսմանէ չարափառութեանց, և սուրբս Գէորգ աստուածամաստ խրատովն յետս նահանջեաց»⁴։ Գեորգ Սիււաքին, լինելով մեծ ախոյան «չարուսման» հետևողներին, «սոսկալի սանձէր յանպիսեացն բերան»⁵։ Վարքագիրը ներկայացրել է Հեթում թագավորի և Գեորգ Սիււաքու հարաբերությունների սկզբնական և հետագա զարգացումը⁶։ Գեորգ Սիււաքու և Հեթում թագավորի հարաբերությունները սրվում են հատկապես այն ժամանակ, երբ Հեթում

Բ և Գրիգոր Անավարզեցի եպիսկոպոսը, որը վարքագրի բնութագրմամբ «խոտովթիւն և խաւար ածէր եկեղեցոյ»⁷, որպես համախոհներ՝ ջանում են ամենայն հնարքով իրենց գաղափարներին հաղորդակից դարձնել Գեորգ Սիււաքուն⁸։ Սակայն Գեորգ Սիււաքին, լինելով հայոց եկեղեցու ավանդություններին հավատարիմ, հայտարարում է. «Ես չեմ միաբան... երկնչիմ և ձեզ ո՛չ լինիմ համախոհ։ Զի թէ յայտ մնաք՝ համախոհ եմ ձեզ Գէորգս, այլ եթէ խոտորիք յաջ կամ յահեակ, ո՛չ եղէց ընդ բազումս ի չարիս»⁹։

Այս հարաբերություններն էլ ավելի են սրվում Սուրբ Աստվածածնի վերափոխման տոնին¹⁰, երբ Գեորգ Սիււաքին մի անգամ ևս արտահայտում է դավանաբանական իր հստակ դիրքորոշումը¹¹։ Այս դեպքերից հետո Գեորգ Սիււաքին շարունակում է վարդապետել. «Եւ դարձաւ սուրբն ամբողջ յարգելական խցիկն։ Եւ յորդառատ բան ի կիր արկեալ զաշակերտսն մարգէր և քաջ վառմամբ անքուն և անսոււղ կենաւք բանին մշակութեան պարապէր»¹²։

Վարքագիրը փաստում է, որ 1292-ին Սուրբ Զատիկի տոնակատարության ժամանակ հայ եկեղեցու ձեռքերը կատարվել են՝ հարմարեցնելով կաթոլիկ դավանանքին։ Զհանդուրժելով այս ամենը՝ Գեորգ Սիււաքին մտադրվում է փախչել Արևելք, սակայն այս ցանկությունն էլ է արգելվում իշխանական հրամանով։ Ստեփանոս գրիչը վկայում է այն փաստը, որ Գրիգոր Անավարզեցի եպիսկոպոսը, դառնալով հայոց հայրապետ, փորձել է շոգոքորթել՝ «փառամոլութեան և ագահութեան ախտիւ պատել» Սիււաքուն, իսկ Հեթում թագավորը առաջարկել է 30000 դինար։

1 Այս մասին ուշադրավ է վարքագրի հաղորդածը. «Եւ հայրապետն տայր նմա ձիրս առատս և նա ոչ առ։ Յայնժամ զգեստս... զոր աղաչանաւք հրամայէր առաջի իւր զգենուլ, և սուրբս հակառակէր։ Եւ երկարեալ հայրապետն զաղաչանսն զգեցոյց նմա, և նա այնմ առուր միայն զգեցաւ և ի մեւս աւրն ետ զգեստն, որոց և պատահեաց և ինքն զխաղաղական կեանս ողջունէր և անպաճոյճ և պատշաճ զգեստուք զմարմին ծածկէր, որպէս և կրաւնաւորաց վայել էր»։ Տե՛ս նույնը, էջ 418։

2 Նույնը, էջ 420-421։

3 Նույն տեղում։

4 Նույնը, էջ 421-422։

5 Նույն տեղում։

6 Հեթումը «սիրէր զսուրբս և քաղցրութեամբ լսէր։ ... Եւ տեղեակ ևս էր զրոց և միշտ ջանայր զինքն ճշմարիտ ցուցանել և յորժամ պատահէր մարդոյ, զի անծանաթ լինէր բանի, ի հարց և ի փորձ մտեալ՝ չարչարէր, և զոր թաքնաբար ունէր զկայծակն խոովարար՝ յայտնէր, բայց ի սրբոյս երկնչէր, այլ... ընդ ծաղր խառնեալ ցուցանէր և որպէս յաւտար ի դէմն՝ ընդ սրբոյս պայքարէր։ Եւ սուրբս խոնարհ և աննենգ բանիւ խոովեալ սիրտն բժշկէր»։ Տե՛ս նույն տեղում։

7 Նույն տեղում։

8 «Եւ ժամանակն ձեռնտու չարին լինէր։ Եւ Գրիգոր, որ գիտուն կարծէր, սկսաւ այգանել և դժնդակս զսրբոյն ճառել, այլափառս և այլադաւանս բարբառել։ Եւ զայս այնր աղաղաւ, զի ոչ միաբանէր ի խորհուրդս նոցա, այլ մանաւանդ՝ զոր նոքա ի յոլով ժամանակս շինէին, սուրբն փոքր բանիւ կործանէր։ Յայլ հնարս ապա մտին. և արքունական հրամանաւ կոչեն զսուրբն և բերանաւք ծածկեն զկեղծեալ թակարդսն. ի մի սէր և յողջ միտս խաւսէին, միայն ջանային՝ զի հաղորդ ինքեանց լիցի և նովա զայլսն դիւրաւ ըմբռնել կարացցեն»։ Տե՛ս նույնը, էջ 426։

9 Նույն տեղում։

10 Է. Բաղդասարյանը կարծում է, որ այս տոնի հետ կապված իրադարձությունները կատարվել են 1290-ին, երբ Կատուկեցի կաթողիկոսը հեռացված էր, և կաթողիկոսությունը գահին նստել էր Ստեփանոս Գ Հռոմիլայեցին։ Տե՛ս Բաղդասարյան Է., նշվ. աշխ., էջ 433։

11 Նույնը, էջ 427։

12 Նույն տեղում։

Վարքագիրը Գևորգ Սկևռացու կյանքի վերջին տարիների մասին տեղեկություններ չի հաղորդում: Վարքում նրա մասին խոսվում է մինչև 1293-1294 թվականները, երբ հեղինակը նկարագրում է երկրում սկսված սովը¹:

Գևորգ Սկևռացու կենսագրության, հատկապես կյանքի վերջին 10 տարիների հետ կապված որոշ վկայություններ պահպանվել են հիշատակարաններում: Ըստ իր աշակերտների և հիշատակարանների հաղորդումների՝ Գևորգ Սկևռացին, հարկադրաբար հեռանալով Սկևռայից 1291-ից, հավանաբար մինչև իր մահը՝ 1301 թվականը, ապրել, վարդապետել և ստեղծագործել է Արմենի անապատում: Երեմիա քահանայից տեղեկանում ենք. «... Դարձեալ լիալիբ բերանով աւրհնութիւն Աստուծոյ, որ արժանի արար զիմս անմաքրութիւն պիտակ անուն Երեմիա հետեիլ բանի յանապատիս Արմէնի առ ոտս Գէւորգայ վարդապետի: Ի թուիս հայոց Ձիւ (1291)»: Այս հիշատակությունը պահպանվել է անթվական ՄՄ թիվ 2604 ձեռագրում, գրիչն է Օշինը, գրչություն վայրը՝ Արմենի անապատը²: Իսկ Գևորգ Սկևռացու աշակերտ Արիստակես գրիչը գրում է. «Եւ արդ գրեցաւ սա յաշխարհիս Կիլիկեցոց: ՁԱռիստակէսն գրեցի ի լեռոն Տաւրոսի յանապատի, որ կոչի Արմէն, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին և Ս. Նշանին, առ ոտս սուրբ եւ երջանիկ վարդապետին Գէորգեայ, յաւրինակէ նորին ի թուին ՁիւԶ (1297)»³:

Արմենի անապատում Գևորգ Սկևռացու բնակվելու մասին է վկայում երուսաղեմյան թիվ 1303 ձեռագրի՝ Ծովի պատմական Ավետարանի գրիչ Սարգիս քահանայի 1332 թ. հիշատակարանը. «Թէ յայսմ աւրինակէս, որ էր մեծ եւ հոռտոր վարդապետին Գէորգեայ եւ մաքուր անձին ճգնեալ յանապատէն Արմէնի եւ ուղղեալ զայս սուրբ Աւետարանս եւ գրեալ ձեռամբ իւրով...»⁴:

Գևորգ Սկևռացու կենսագրական գրվածքներում պատմվում են բազմաթիվ և բազմաբովանդակ ավանդազրույցներ: Դրանց գոյություն փաստը խոսում է այն մասին, որ նա իր գործունեությունում և վարքագծով մեծ հետք է թողել հայ ժողովրդի հիշողության մեջ:

Գևորգ Սկևռացին իր գիտական պատրաստվածությունում և հեղինակությունում մեծ դեր է խաղացել ժամանակի մատենագրության, աստվածաբանական և մեկնողական գրականության զարգացման գործում: Նրա գրական վաստակը ընդգրկում է քարոզչական, մեկնողական, մանկավարժական, բանաստեղծական, երաժշտական, քերականական, խմբագրական բնույթի բարձրարժեք գործեր: Նրա մատենագրական ժառանգության մեջ կարևոր տեղ են զբաղում մեկնողական աշխատությունները՝ «Համառուտ ժողովումն մեկնութեան Ս. մարգարէին Եսայեայ» ի լուսաւոր մեկնչացն Տեառն Եփրեմի խորին Ասորւոյ, Յովհաննու Ոսկեբերանի, Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ, հրամանաւ Տեառն Հայոց Հեթմոյ լուսաւոր վարդապետին Գէորգեայ արարեալ»⁵, և «Գործք առաքելոցի» մեկնությունները⁶:

Գևորգ Սկևռացին՝ որպես մեկնիչ, բարձր գնահատանքի է արժանացել իր ժամանակակիցների՝ և հետագայի մատենագիրների ու հեղինակների կողմից: Ղ. Ալիշանը «Եսայի մարգարէ»-ի մեկնությունը համարել է Գևորգ Սկևռացու «Ծանոթագոյն և նախադասական գործ», իսկ «Գործք Առաքելոց»-ի խմբագիր մեկնությունը՝ «Երկրորդ ի կարգի կարևոր գործ գրաւորական Գէորգեայ»⁸:

5 Տե՛ս Հին կտակարանի մեկնություններ. Գէորգ Սկևռացի, Մեկնութիւն մարգարէութեանն Եսայեայ: Բնագիրը՝ Լ. Բագալյանի, Ս. Էջմիածին, 2010:

6 Մեկնութիւն Գործոց առաքելոց, խմբագիր արարեալ նախնեաց, Վենետիկ, 1839:

7 1292 թվականին օրինակած ձեռագրի գրիչ Հովասափը գրում է. «Գործքս այս Առաքելոց, զոր մեկնեալ և յարմարեալ առաջին սրբոցն, իսկ ետին ժողովողն և առ միմէանս գրողն, ոչ գովով քալ հոռտոր, վասն այսորիկ հատակոտոր և այլ ընդ այլոյ, և խաւար է միտք լուսաւոր բանիցս և հարկաւոր բանիցն մեկնութիւն ոչ է արարած, և կարոտ է հմտագոյն վարժապետի, որ զբանն բանալ կարէ և զխորինսն և զխրթնածածուկան լուծանել: Այլ թէ Գէորգեայ մեկնիչին հանդիպիս և նորին լուսաւոր կարգաբերութեանն, յայնժամ պայծառանայ յիմաստութեամբ հոգիդ, և լուսաւորի շարժումն զգայութեանդ, զի յոյժ է գեղեցկաբան, և ունի կարգ ու սահման» (ՄՄ, թիվ 1363, թերթ 160ա): Գրիչ Անդրեասն օրինակելով «Եսայի մարգարէ»-ի մեկնությունը, բազում մեկնիչների շարքում անմրցելի է համարում Գևորգ մեկնիչին. «Բազում են նահապետք, այլ ոչ որպէս զԱբրահամ: Բազում են մարգարէք, բայց ոչ որպէս զՅովհաննէս: Բազում են առատիրոսք, այլ ոչ որպէս զՈրդին Որոտման: Բազում են մարգարէք, այլ ոչ որպէս զՍուրբ Գրիգորիոս: Բազում են մեկնիչք և վարդապետք եկեղեցոյ, բայց ոչ են որպէս զմեկնիչս զայս, զոր արարեալ է սրբազան և հոգելից հոռտորին Գէորգեայ ուրուստապետին» ՄՄ, թիվ 1209, թերթ 218բ: Տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 874-875:

8 Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 103-104: Բիպարեան Հ., Գևորգ Սկևռացի, էջ 175-176:

1 Մովսես Երզնկացին իր «Դրուստում» նկարագրել է Գևորգ Սկևռացուն երկրում սկսված սովի ժամանակ. «Եկին հասին ամքըն սովոյ, / Որ զամենայն մարմին կատու: / Նա արտասուէր և հառաչէր, / Զինքն ընդ նոսին յաւետ մաշէր: / Պատուիրէր խոհարարին՝ / Ննամ տանել միշտ աղքատին»: Տե՛ս Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 105:

2 Ոսկեան Հ., Կիլիկիայի վանքերը, էջ 114:

3 Նույն տեղում:

4 Պողարեան Ն., Յուցակ..., հ. Դ, էջ 536:

Գևորգ Սկևռացու այս երկու գործերն էլ արքունական պատվերներ են: «Գործք առաքելոց»-ի մեկնությունն պատվիրատուն Հովհաննես Արքայադարձըն է: «Առ խնդրողն համառօտիս Տէր Յովհաննէս Արքայեղբայր եւ եպիսկոպոս նահանգաց աստուածապահ զղեկին Մաւրեոնի եւ մասին ինչ Բարձրբերդոյ եւ նոյն տեսուչ հռչակելի Ս. ուխտին Գռներոյ եւ առ հանդերձեալսն մատենիս»¹: Իսկ «Եսայի մարգարէ»-ի մեկնությունը Գևորգ մեկնիչը գրել է Հեթում թագավորի խնդրանքով²:

Գևորգ վարդապետի ինքնագիր օրինակները պահպանվել են արքունական գրադարանում: Այս մասին է վկայում Գևորգ վարդապետի աշակերտ Երեմիա քահանան, որը «հետիոտն առ թագաւորն երթեալ»՝ խնդրելով մեկնություն ինքնագիր օրինակը³: Գևորգ Սկևռացու ինքնագիր օրինակից է արտագրել նաև Սկևռայի վանքի առաջնորդ Սիմեոն գրիչը, որը խոսելով գրչության մասին նշում է. «Զի թէ և գիրս յոռի է, բայց օրինակիս ընտրութիւնն մեծարգոյ է»⁴:

Հիշատակարաններում չի պահպանվել մեկնությունների գրությունների թվականները: «Գործք առաքելոց»-ի առաջին օրինակումը, որ հասել է մեզ, ՄՄ թիվ 4119 ձեռագիրն է՝ գրված 1289 թվականին: Կարելի է ենթադրել, որ Գևորգ վարդապետը ավարտել է իր գործը մինչև այդ թվականը: 1292-ին Հոհաննես Երզնկայեցի գրիչը ինքնին անապատում օրինակել է այս մեկնությունը⁵: Իսկ «Եսայի մարգարէ»-ի մեկնությունը Գևորգ Սկևռացին մեկնել է, հավանաբար, Աստվածաշնչի ցանկերն ու նախադրությունները ավարտելուց հետո՝ 1290-1291 թվականներին: 1295 թվականին նրա ինքնագրից է օրինակվել ՄՄ թիվ 4825 գրչագիրը:

1283-ին Հովհաննես Արքայադարձը պատվերով Գևորգ Սկևռացին գրել է «Իրուատ ի սուրբ առաքեալն եւ Աւետարանիչ Յովհաննէս» ներբողյանը: Գևորգ Սկևռացու գրչին են պատկանում նաև «Ռտանաւոր վասն նորակիրթ մանկանց», «Վասն հաղորդութեան», «Խրատ վանականաց», «Քարոզ վասն գնացելոցն յԵրուսաղէմ», «Խրատք ոգեշահք ամենայն քրիստոնէից», «Վասն խոստովանութեան եւ հաղորդութեան»⁶, «Ի փոխումն Աստուածածնի», «Խոնարհեցո Տէր», «Ի բանն մտցուք ի հարկն նորա», «Ներբողեան ի պատիւ ամենայն սրբոց հնոց եւ նորից» խրատներն ու ներբողները:

Մեծ արժեք են ներկայացնում Գևորգ Սկևռացու քերականական աշխատությունները⁷: Գրչության արվեստի տեսությունը վերաբերող «Խրատ վասն հանգամանաց հեզից» և «Խրատ վասն առողանութեանց» աշխատությունները գրվել են Ստեփանոս Գույներերիցանց գրչի, իսկ «Խրատ վասն գրչության արուեստի» աշխատությունը՝ Կոստանդին գրչի պատվերով⁸: Այս արժեքավոր գործերը բարձր են գնահատել հայ լեզվաբանները: Գևորգ Սկևռացին մշակել և կանոնավորել է հայոց լեզվի վանկատման, կետադրության, գրադարձության, ուղղագրության, առողանության կանոններն ու օրենքները՝ հայոց լեզվի քերականական ներքին օրինաչափություններին համապատասխան: Այս աշխատությունները կարևոր դեր են կատարել նաև գրչագրեր ընդօրինակելու արվեստի համար: Հայերենի վանկատման, տողադարձի, կետադրության, առողանության օրինաչափությունները ուսուցանելու գործում վերոհիշյալ գործերը հանդիսացել են դասագիրք ուղեցուլյաներ:

Գևորգ Սկևռացին թողել է նաև չափածո խոսքի անգնահատելի ժառանգություն: Միջնադարյան եկեղեցական գրականությունը հարստացրել է գանձ-քարոզների բազմաթիվ նմուշներով: 1292 թվականին Սկևռայի Սիմեոն առաջնորդը իր օրինակած «Գանձարանի» հիշատակարանում գրում է. «Զբարեհամբաւ վարդապետն Գէորգ Սկևռացի, որ ոգեաց զսա, բարի յիշման արարէք»⁹: Գևորգ Սկևռացու գանձարանային ժառանգությունը ընդգրկում է մեկ տասնյակից ավելի քարոզ-գան-

1 Մեկնությունը կազմված է 55 գլուխներից, որոնցից յուրաքանչյուրը ավարտվում է 15-20 տողանոց հորդորականով: Տե՛ս ՄՄ, թիվ 4119: Ն. Պողարեան, Յուզակ..., Հ. Բ, էջ 202, և Գ, էջ 144:

2 «Արդ, բարգաւաճս այս վսեմ Հեթում, ... խնդրեաց զայս առնել հարկեցուցիչ հրամանաւ ի յերջանիկ և ի լուսաբան բաբունապետէս Գէորգեայ, որ ընդ այսու ժամանակ առաքինութեամբ յանձին ներգործութեամբ բնաւին փարթամացեալ, որ այժմ քրտնաջան երկեամբք հրահանգէ զհամբակսս, որ բանի են հետեւեալ գյուղութիւն: Իսկ սա, որպէս քարոզ ճշմարիտ՝ հնազանդեալ հարկեցուցանաւ հրամանին» (ՄՄ, թիվ 4825, թերթ 207ա): Մեկնությունը կազմված է երկու հատորից. առաջին հատորն ավարտվում է 30-րդ գլխի 5-րդ համարով, իսկ երկրորդը սկսվում է «Տեսիլ չորքտանեաց յանապատի» մասով:

3 Նույնը, թերթ 206բ: ՄՄ թիվ 4214 ձեռագիրը օրինակված է ՄՄ թիվ 4825 գրչագրից:

4 Ալիշան Ա., Սիսուան, էջ 103:

5 Պալեան Տ., Յուզակ հայերէն ձեռագրաց վանուց Ս. Կարապետի և Ս. Դանիէլի ի Կեսարիա, Վիեննա, 1963, էջ 56-57:

6 Տե՛ս Ընտրանի հայ եկեղեցական մատենագրութեան, Երևան, 2001, էջ 605-611:

7 Զահուկյան Գ., Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, էջ 240: Խաչերյան Լ., Գրչության արվեստի լեզվա-քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1963:

8 Պողարեան Ն., Յուզակ..., Հ. Դ, էջ 531:

9 Ալիշան Ն., Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Նիկոսիայի ի Կիպրոս, Վիեննա, 1861, էջ 106-107:

ձեր, որոնց տներն առաջին տողերի սկզբնատառերը հոգում են հեղինակի անունը՝ «Գեորգեայ բան»¹:

Դեռևս Հայաստանում Վարդան Արևելյուզ դպրոցում ուսանելու տարիներին վերջինիս հանձնարարությամբ 1268-ին օրինակել է «Տոնապատճառ» ժողովածու, որի գլխավոր հիշատակարանը պարզում է ուսումնառության այս շրջանի որոշ մանրամասներ²:

Ձեռագրական հիշատակագրությունները վկայում են, որ Գևորգ Սկևռացու գործունեության մեջ կարևոր տեղ է գրավում հայոց եկեղեցու ծեսերի և տոների կարգավորումը: Գևորգ Լամբրոնացին որոշ փոփոխությունների է ենթարկել Տոնացույցը: Նրան է պատկանում «Կանոնագիրք Հայոց»-ի Բ խմբի խմբագրությունը՝ 41-78 կանոնախմբերի սահմաններում³: Ստեփանոս Գուլյներերիցանցի՝ 1300-ին օրինակած գրչագրում պահպանված հիշատակարանը վկայում է. «Եւ նուստ գրիչս Ստեփանոս Գոյներերիցանց, ութ և տասն ամ կացի առ ոտս վարդապետին մեծին Գէորգեայ Լամբրոնացուոյ, ... ունիմ և իւր ձեռացն գիր վասն կիրակէս, որ մեր Լուսաւորիչն սուրբն յայս կիրակէիս եկեղեցուոյ տօն է կարգեալ, Հ. ԳԶ., Այսօր պայծառ, իւր սարաւք. և այս շարականս իւր իսկ արարեալ է»⁴:

1300-ին օրինակած Տոնացույց ձեռագրի գրիչ Հովհաննեսից պահպանվել է հետևյալ հիշատակագրությունը. «Ով սուրբ եղբարք, որ պատահէք սուրբ այս մատենիս, գիտացէք զի յերջանիկ վարդապէտ Գէորգեա ձեռամբ գրելոցն փոխեցի զսա ոչ

աւելի, ոչ պակաս: Յորժամ տեսանէք շրջեալ կամ փոխեալ ինչ բան, մի կարծէք թիւր եւ կամ անձնահաճութիւնս. զի նա ի մեծէն խորովայ աւրինակէն այսպէս կարգեաց զսա»⁵: Ձեռագրում գրիչն օրինակել է նաև Գևորգ Սկևռացու հիշատակարանը⁶: Երուսաղեմյան 1692 ձեռագրի գրիչ Հոհաննեսը Սսում օրինակելով Տոնացույց, հիշատակում է, որ գրչագիրը օրինակել է «ի լաւ եւ յընտիր» ձեռագրից, որն էլ, հավանական է, Գևորգ վարդապետի ինքնագիր օրինակն է եղել: Իսկ Ստեփանոս Գուլյներերիցանցն իր օրինակած Տոնացույցում խոսելով Ավագ Ուրբաթի կարգի մասին ընթերցողին տեղեկացնում է, որ խրատները գրելով Ավետարանի ընթերցման և շարականը երգելու ժամանակ, «այլ ի մեր սուրբ եւ լուսաւոր վարդապետէն, իմ լուեալ մեծ հոգաբարձութեամբ ի Ս. Գէորգեա Լամբրոնացուոյ»: Հետո գրիչը ավելացնում է. «Գէորգեայ խրատն այդ է, զոր վերոյ գրեցաքն»⁷: Գևորգ Սկևռացուն է վերագրվում Հեթում թագավորի պատվերով գրված Ճաշոց ժողովածուի խմբագրումը⁸:

Բանասիրության մեջ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի երկհատոր համառոտ ձեռագրացուցակի կազմողներ Օ. Եգանյանը, Ա. Զեյթունյանը և Փ. Անթափյանը, նշելով միայն 9 ձեռագիր օրինակներ, Գևորգ Սկևռացուն են վերագրում Գրիգոր Նարե-

1 Ն. Պողարյանի կարծիքով Գևորգ Սկևռացուց պահպանված է 12 գանձ, Վ. Մխտրիսը նշում է 13, իսկ Հ. Բիպարյանը՝ 14 գանձերի վերնագրեր:

2 Բաղալյան Հ., Գևորգ Սկևռացու օրինակած «Տոնապատճառ» ժողովածուն, «Էջմիածին», 2008, էջ 71-79:

3 Վարդանյան Ռ., Հայոց Տոնացույցը, /4-18-րդ դարեր/, Երևան, 1999, էջ 428: 1609 թվականին օրինակված Կարմիր վանքի մատենադարանի թ. 42 ձեռագրի, որը բովանդակությամբ կանոնագրքերի ժողովածու է, գրիչ Սասնեցի Տ. Ագարիա քահանան նկատել է. «Արդ աղաչեմք... յիշատակել առ Աստուած, զանարժանն յիշատակելոյ, գրիցս երանեալ երջանիկ ըստուհին եւ զքաջ փաղերայն հայկազեան սեռիս, զմեծ հոգետորն Գևորգ, որ ի պակասն գրոցս շատ աշխատեցաւ եւ գրեաց բազմաշնորհ մատամբն իւրով առ ի կատարել զթերին»: Արմաշի վանքի առաջնորդ Գէորգ եպս. Ալեքսանյանը, խոսելով այս կանոնագրքերի մասին, նշել է, որ Գէորգ Կիլիկեցին կամ Սսեցին և Հ. Զոհրաբյանի հիշատակած Գևորգը նույն անձնավորությունն է: Տե՛ս Կիլիկեցիներն Բ., Նախագրութիւնք Ս. Գրոց եւ Գէորգ Լամբրոնացի կամ Սկևռացի, «Հանդէս ամսօրեայ», 1915, էջ 72:

4 Պողարեան Ն., Յուլյակ..., Կ. Ը, Երուսաղէմ, 1977, էջ 182:

5 Պողարեան Ն., Յուլյակ..., Կ. Զ, Երուսաղէմ, 1972, էջ 500:

6 «Բազմամեղս Գեորգ, մաշեալ ժամանակի ծնունդ, Չնթ (1300) թվականին գրեցի զՏաւնացույցս կանոնական զլիսովս, որ սահմանեն զտաւն ծննդեան եւ զյայտնութեան Տեառն, յորում աւուր եւ զիպեցիք տաւնել, եւ ըստ նմին եւ զքառասնաւրեայն նորին: Իսկ զյիշատակս սրբոցն՝ զչորեքշաբաթուն ի հինգշաբթի անցուցանել, եւ զուրբաթն ի շաբաթ, զներկայ աւուրն ոչ խափանել, այլ եւ զանցեալ աւուրն ընդ նմին տաւնել, եւ զքառասնորդաց պահոցն՝ զհինգ աւուրց տաւնս՝ ի շաբաթ եւ ի կիրակէ տաւնել»: Պողարեան Ն., Յուլյակ... Կ. Զ, էջ 500:

7 Թօփճեան Հ., Յուլյակ հայերէն ձեռագրաց Արմաշու վանից, Վենետիկ, 1962, էջ 394: 1421 թվականին Կարապետ աբեղայի օրինակած Ճաշոցի մեջ ասվում է. «Եւ վասն տօնիցս կարգելոց մի ոք յերկուացի, զի կարգեալ է զայս սրբոց հարանցն եւ սուրբ վարդապետին Գէորգեայ, ի սուրբ ուխտն, որ կոչի Դրագարկ, ի սահմանս Կիլիկեայ յերկրին Սսայ»: Տե՛ս Աճառյան Հր., Յուլյակ ձեռագրաց Թաւրիզի, Վիեննա, 1910, էջ 113: Նույն բովանդակությամբ հիշատակարանը արտագրված է ՄՄ թիվ 4107 1420-ին գրված Ճաշոցում): Մեկ այլ ձեռագրում կարդում ենք. «Բովանդակ տարոյն կարգեալ է Գէորգէ վարդապետէ»: Տե՛ս Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ..., Կ. Ե, էջ 560:

8 Մաթևոսյան Ա., Հեթում թագավորի Ճաշոցը, (անտիպ աշխատանք):

կացու «Մատենան ողբերգութեան» պոեմի մեկնութիւնը¹:

Գեորգ Սիկեռացին մեծ ներդրում ունի նաև Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանութեան ամբողջացման գործում: Ձեռագրերի վկայութիւնները արձանագրում են այն փաստը, որ Գեորգ Սիկեռացին է Աստվածաշնչի հայերեն բնագրի նշանավոր կարգավորողը: Նա նախադրութիւնների և ցանկերի վրա սկսել է աշխատել 1285-ից և ավարտել ոչ ուշ քան 1290 թվականը: Առաջին գրչագիրը, որ լրացվել է գեորգյան ցանկերով և նախադրութիւններով, իր աշակերտ Խաչատուրի Աստվածաշունչ մատյանն է՝ գրված Սիկեռայի վանքում²:

Գեորգ վարդապետը հիշվում է նաև որպես ձեռագրերի պատվիրատու: Մատենադարանի թիվ 6362 գրչագրի գրիչն օրինակելով Վահրամ Բաբունու «Լուծմունքը»՝ հիշատակարանում վկայում է. «Նոյն և գանյաղթ և երջանիկ բաբունիս մեր Գէորգ... և կամաւ սորին եղև գրութիւն սորա և զընկերակիցքս մեր» (66բ):

Գեորգ Սիկեռացու գործունեութեան մեջ կարևոր տեղ է գրավում Խլկցի կոչվող շարականների ուղղումն ու խմբագրումը: Մեծ թվով շարականների մեջ հիշվում է այն փաստը, որ այդ շարականների ծագումը կապված է «Սասյ առաջին վարժապետի»՝ Գրիգոր Խուլ, Խլկցի, Խլիկ մականունով հայտնի անձնավորութեան հետ: Ինչպես Ղ. Ալիշանն է նկատել՝ «Խուլն գեղանակսն ճշգրտեաց, իսկ Գէորգ զբանսն և գեղանակսն»³: Հետաքրքիր է Առաքել Սյունեցու Դավիթ Անհաղթի «Սահմանաց գրքի» իր լուծմունքների մեջ գրածը. «Ճշմարիտ լիցին բանք երգոյն, ըստ Խլկու օրինակին ի Շարակնոցն, զոր մեծ վարդապետն Գէորգ ուղղեաց, այն՝ որ զԵսայի մարգարէն մեկնեաց ի խնդրոյ Հեթում թագաւորին ի Սիս... զի արհեստն առողանութեան խառնեալ լիցի երգոյն, զի զխորհուրդ բանին յայտնէ, որպէս նոյն Խլոյն օրինակն է, զոր սահմանեաց վարդապետն Գէորգ: Չայս ամենայն պարտ է միասին հիւսել եւ ոլորակել ի ձայն երգոյն»⁴:

Գեորգ Սիկեռացին եղել է 13-րդ դարի 2-րդ կեսի հայ գրիչներից ոչ միայն ամենաբեղմնավորներից, այլ նաև գրքի գեղարվեստական ձևավորման հայտնի վարպետներից մեկը⁵:

Գեորգ Սիկեռացու նկարչական և գրչական արվեստի մասին հիացմունքով և գովեստով են խոսել նրա աշակերտները, ժամանակակիցներն ու հաջորդները: Մովսես վարդապետը իր ուսուցչի մահվան առիթով գրված «Ողբում» գրում է. «Նուակի՛ կերպիւ կազմէր/ Գեղապաճոյճ յաւէտ գործէր. /Բոլորակ և աղիւսակ /Եւ զվերջագիր տառս հեշտակ: /Գեղեցիկ և հրաշալի /Եւ պճնազարդ յամենայնի»⁶:

Մխիթարյան Մատենադարանի՝ 1439 թ. գրված թիվ 4 Հայամավուրքում Գեորգ Սիկեռացու մասին կարդում ենք. «Սայ էր ամենայն առաքինութեամբ զարդարեալ: Առնէր եւ զարուեստ գրչութեան գեղեցիկ եւ ճարտարութեամբ, քանզի ազնիւ էր. և արագ առ ի գրել ըստ նմանութեան մեծին Եւագրեա: Մանաւանդ թէ եւ առաւելեալ եւս գտանիւր: ... Զբոլորակ գիր հայտնի եւ զաղիւսակ հին տառ յարգի, նա և զճոխ վերադասի, որ համայնից բաղձալի: ... Բազմաց առնէր արդիւնս եւ յովոլից գրէր տառս գեղեցիկս ոչ միայն ընկերակցած, այլ եւ մենաստանից...»⁷: Ուշագրավ է 1322-ին Կարմրիկ անապատում գրված ՄՄ թիվ 8356 ձեռագրի գրչի՝ Ստեփանոս դպիրի հաղորդածը Գեորգ Սիկեռացու մասին՝ «Այլ և ճոռոմ և ճոխ երևեցոյց յեկեղեցի սուրբ և յստակ տեսութիւնս լի իմաստութեամբ, զի ի բոլոր Աստուածաշունչ գիրս կարգեաց նախադրութիւնս և ցանգս զլիսաւք յաւրինեալ և զոր յառաջին սրբոցն անփոյթ էր լեալ, զայն սմա պահեաց Աստուած... և գեղազարդ շքով նկարեալ, զոր տեսողացն և վայելողացն յայտնի է»⁸:

Գեորգ Սիկեռացու գրչութեամբ ձեռագրերը գնահատվել են որպես «ազնիւ», «լաւ», «ընտիր», «գեղապաճոյճ» օրինակներ, իսկ իրեն՝ «գրչաց մեծագունի»⁹: Հովհաննես գրիչը նշում է. «Ես մեղաւորս Յոհանէս, ըստ կարի զփափաքս իմ լցի յանկ ելանելովս և այս եղև ներելովն Աստուծոյ, զի յանարժանէս թերևս արժանաւոր այս գործ եղև յանկեալ, և զայս ոչ ասեմ վասն գեղապաճոյճ շարագրութեանցս, այլ վասն ազնիւ աւրինակիս, զոր սուրբ և երանեալ վարդապետին Գէորգեայ ձեռացն շարահիւսեալք էին...»⁹:

Կարապետ գրիչը իր օրինակած ձեռագիր Ավետարանը համարում է «յոյժ ազնիւ», քանի որ այն

1 Խաչատրյան Պ., Գրիգոր Նարեկացի, Երևան, 1996, էջ 247:
2 Բաղալյան Հ., Գեորգ Սիկեռացին Աստվածաշնչի ցանկերի և նախադրութիւնների կարգավորող, «Էջմիածին», 2006, ժԲ, էջ 46-54:
3 Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 106:
4 Նույնը, էջ 105:
5 Բաղալյան Հ., Գեորգ Սիկեռացի մանրանկարիչը, «Էջմիածին», 2002, Ը, էջ 117-123:

6 Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 103: Մ. Երզնկացու այս նկարագրութեանը լրիվ համապատասխանում է Գեորգ Սիկեռացու 1267-ին ընդօրինակած «Տօնապատճառ» ժողովածուի գրչութիւնը:
7 Տաչեան Հ., Յուսակ Հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 46:
8 Բաղդասարյան Է., նշվ. աշխ., էջ 419:
9 Սարգիսեան Բ., Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննայի, Վիեննայի, Կ. Ա., էջ 19-20:

«ուղղեալ մեծիմաստ և սուրբ վարդապետն Գէորգ Լամբրոնացի»¹: Հովանես գրիչը 1358թ-ին օրինակել է Ավետարան «ի լաւ և յընտիր աւրինակէ, հոգեկիր և գերիմաստ վարդապետին և քաջ ընդունոյն Գէորգեայ Սկեռացոյ»²:

Մեկ այլ գրիչ, օրինակելով Սկեռացու բնագիր օրինակից, հիշատակում է. «Ո՛վ երանեալ սուրբ ընթերցողք... ի տեսանելն զանհեղեղ և զանարհեստ գրիչս՝ աղաչեմ մի՛ մեղադրէք, զի թէ և գոյր կարողութիւն փոքր մի այլ լաւ գրել, սակայն ոչ կարացի. զի կարի ստիպով յարտորք էի վասն օրինակին, և միայն յաւարտ ելանելոյն էր փոյթն և ոչ արուեստ գրոցն. զի թէ և գիրս յուր է, բայց օրինակիս ընտրութիւնն մեծարգոյ է...»³:

Գեորգ Սկեռացին, ըստ վարքագրի և ձեռագրական վկայութիւնների, եղել է հոետորական արվեստի մեծ վարպետ, մշակող ու դասավանդող, մեծարվել է «սրբազան և հոգեկից հոետոր», «մեծ հոետոր», «կայծակնամաքուր հոետոր» մակդիրներով: Վարքագիրը վկայում է. «Հորդառատ բան ի կիր արկեալ՝ զաշակերտսն մարգէր և քաջ վառմամբ անքուն ու անսուաղ կենաւք բանին մշակութեան պարապէր»⁴: Ստեփանոս դպիրը շարունակում է. «Զի էին բանք սրբոյն նման ոսկոյն, զոր Եսայի անհուր կոչէ, և լեզուն հրեղէն, և ի քերս բանից և բառից և գծից՝ իբր անմարին: Մտառու և արդիւնաբան, ցնծացուցիչ և զուարճական, զի կարճ և հարթ խաւսիւք յոլով իմաստս յինքն ամբարէր»: Համեմատելով Գեորգ Սկեռացուն Հոմերոսի և վերջինիս նմանների հետ հեղինակը գտնում է, որ նրա խոսքը «առաւել զաւրեղ երևէր, զի նոցանյն արտաքոյ միայն ունէին զշուք հանդիսին, զի ծածկիլ ի յոքունց մարթին. իսկ սորայս՝ հոգևոր և աստուածային, բարձր քան զերկին և զպայծառ քան զարփին վերին»⁵: Իսկ անթվական գրչագրի գրիչ Անդրեասը ոգևորված գրում է. «Որպէս եւ դուք արբեալք եւ զմայեալք աստուածային շնորհիւն ի ձեռն եղեմաբուխ վտակին Եփրատայ, այսինքն՝ կայծակնամաքուր հոետորին և կատարեալ պեւետիկոսին, ձերային սրբազան վարժապետին, տենչալոյն հրեշտակաց եւ մարդկան, եւ պարծանքն ամենայն վարդապետաց եկեղեցոյ գերափայլ ըրբունապետին Գէորգայ»⁶:

Գեորգ Սկեռացին իր բեղուն և վաստակաշատ կյանքն ավարտել է 1301 թվականին: Մովսես Երզնկացին նշում է ըրբունապետի մահվան ստույգ ժամանակը. «Արդ ի թուականին Աբեթական տուժարին յեւթն հարիւր եւ յիսունն, եղեալ վախճան երջանիկ և հոչակաւոր մեծ ըրբունապետին եւ հոետոր գիտնականին Գէորգեայ, Լամբրոնացոյ, յունուար ԺԱ, յաւուր չորեքշաբթի, որոյ յիշատակն աւրհնութեամբ եղիցի»⁷:

Կոստանդին գրիչ: Ուսումնասիրութիւնները պարզել են, որ ՄՄ թիվ 416, 287, 6661 ձեռագրերը գրվել են Սկեռայում՝ Կոստանդին գրչի ձեռքով⁸: 1255-ին, հավանաբար, Սկեռայում գրիչը օրինակել է Նոր կտակարան⁹, որի ստացողն է «չնորհալից ըրբունի» Ստեփանոս վարդապետը: Հավանական է, որ վերջինս Սկեռայի վանքի առաջնորդ Ստեփանոս Սկեռացին է¹⁰:

1268-ին «ի թագաւորութեան Հեթմոյ բարէպաշտի, ի դիտապետութեանն տեառն Յակոբայ» Կոստանդին օրինակել է Աստվածաշունչ մատյան, որը ՄՄ թիվ 287 ձեռագիրն է: Գրութիւն թվականի տասնավորը ջնջված լինելու հետեանքով ձեռագիրը թվագրվել է 1258 թ.: Ձեռագիրը գրվել է «ի խնդրոյ եղբաւր մերոյ Պետրոսի»:

1297-ին Կոստանդին ընդօրինակել է Մխիթար Հերացու «Զերմանց մխիթարութիւն» գործի մեզ հասած հնագույն գրչագիրը, որը մաշտոցյան Մատենադարանի թիվ 416 ձեռագիրն է: Այս երկու ձեռագրերում գրիչը հիշում է Սկեռայի վանքի առաջնորդ Սիմեոն Սկեռացուն¹¹: Սկեռայի վանքում 1260-ից 90-ական թվականները աշխատել է Ստեփանոս քահանան և նրա օրինակած բազմաթիվ ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում կարդում ենք. «Յիշեցէք զհարազատ եղբայրն իմ զԿոստանդին, որ ի սոյն ամի (1295թ.) վախճանեցաւ եւ սուգ անբերելի եթող մեզ»¹²:

Կոստանդինի անունը հիշվում է նաև ՄՄ թիվ 4825 ձեռագրի 207ր թերթի հիշատակարանում. «Որք հանդիպիք այսմ գրոց, թողութիւն մեղաց և հանգիստ հոգևոցս մերոց խնդրեցէք գրողիս սորա Լևոնի և աշխատողի, և հաւրն իմոյ Կոստանդնեայ, որ յայսմ ամի (1295թ.) հանգեաւ ի Քրիստոս... Եւս առաւել աղաչեմ յիշեալիք ի Քրիստոս զպա-

1 Նոր-Ջուղա, Տ. Ավետիսեան, Ցուցակ..., էջ 148:
2 Վենետիկ 112, Ցուցակ Ա, էջ 500: Խաչիկյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 434:
3 Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 103:
4 Բաղդասարյան Է., նշվ. աշխ., էջ 427-428:
5 Նույնը, էջ 419-420:
6 ՄՄ, թիվ 1209, թերթ 219ա, բ: Տե՛ս Մաթևոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 876:

7 Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 104:
8 Վարդանյան Ստ., Նոր ավյալներ միջնադարյան հայկական բժշկական կենտրոնների մասին, «Բանբեր համալսարանի», 1994, էջ 33-48:
9 ՄՄ, թիվ 6661:
10 Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 106:
11 ՄՄ, թիվ 287 ձեռագրում Սիմեոն Սկեռացու անունը ջնջված է: Տե՛ս Մաթևոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 974:
12 Սրվանձտեան Գ., Թորոս աղբար Բ, էջ 543:

տուևական քահանայն Ստեփանոս գրիչ՝ զհորեղբայր իմ և զհարազատ եղբայր իմ զՅոհաննէս քահանայ և զայլ եղբարսն իմ»:

Կոստանդինի անունը հիշվում է նաև 1298-ին օրինակած երկու Ավետարանների հիշատակարաններում, որի գրիչն է, հավանաբար, վերոհիշյալ Լևոն գրչի եղբայրը՝ Հոհաննէս գրիչը¹: Ստեփանոս քահանան 1295-ին օրինակել է Ավետարան վերոհիշյալ Լևոն սարկավագի, Հոհաննէս քահանայի և Հուսեփ պատանու՝ Կոստանդին գրչի որդիների խնդրանքով: Ըստ հիշատակարանների կարող ենք ենթադրել, որ Կոստանդինը վերոհիշյալ Ստեփանոս քահանայի եղբայրն է, Լևոն և Հոհաննէս գրիչների հայրը:

Կոստանդին գրչի ընդօրինակություններում գրություն վայրը չի հիշվում: Սակայն կարող ենք ենթադրել, որ ձեռագրերը գրվել են Սիկեռայում, քանի որ գրչի հարազատների գործունեությունը կապված է այդ գրչատան հետ:

Ստեփանոս քահանա: 1260-90-ական թվականներին Սիկեռայի գրչատանը աշխատել է վանքի միաբան Ստեփանոս գրիչը: Ձեռագրական ուսումնասիրությունները պարզեցին, որ Ստեփանոսը իր ընդօրինակած ձեռագրերի հիշատակարաններում միշտ հիշվում է «ամենամեղ», «հոքնամեղ» կամ «բազմամեղ» որակումներով²:

Ստեփանոս գրչից մեզ հասած ձեռագրական ժառանգության մեջ, բացի սովորական ձեռագրերի պատվերներից, հանդիպում ենք նաև արքունական պատվերների:

Ստեփանոս քահանայի ընդօրինակած բոլոր ձեռագրերը գրված են միջին մեծություն համաչափ, վարժ բոլորգրով: Նրա գրչությունը մեզ հասած ժառանգությունը մոտ 15 ձեռագիր է, որից 8-ը (2-ը՝ թեական) պահվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և կրում են 630, 759, 2630, 3073, 3816, 5784, 6764, 8590 համարները:

Ձեռագրերը տարբեր բովանդակություն ունեն՝ Աստվածաշունչ (1), Ավետարան (8), Ծառոց (1), Մանրումունք (3):

Ստեփանոս քահանայի ընդօրինակամբ մեզ հայտնի առաջին ձեռագիրը Ավետարան է, որը գրվել է 1263-ին «ի մեծ ժողովարանս Սիկեռայի», «ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդեայ... եւ ի

թագաւորութեան Հեթմոյ բարեպաշտի», «յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տեառն Մխիթարայ եպիսկոպոսի»: Ձեռագիրը գրվել է Հայրապետ քահանայի խնդրանքով: Հիշատակարանում գրիչը հիշում է իր ծերացած հորեղբորը՝ Թորոսին, որպես «զսնուցիչ մեր»³: Մատյանը զարգարված է կիսախորաններով և լուսանցազարդերով: 224ա թերթում պահպանված է մատյանը ոսկողի՝ Օգոստոսի հիշատակությունը:

1272, 1275, 1278 թվականներին Ստեփանոս քահանան, ինչպես արդեն նշել ենք, տարբեր պատվիրատուների խնդրանքով օրինակել է Մանրումունք:

1273-ին՝ «ի սուրբ ուխտս Սիկեռայ... քաջահանճար հոգեորդ եւ սրբազան» Հակոբ կաթողիկոսի առաջնորդության և Հեթումի որդի Լևոնի թագավորության շրջանում գրվել է մի Ավետարան, որը, հավանաբար, Ստեփանոս քահանայի աշխատանքներից է:

Ձեռագիրը առաջին անգամ քննել և ուսումնասիրել է Ա. Անդրեասյանը⁴: Գրչագիրը բավական շքեղ է՝ հարուստ մանրանկարներով, լուսանցազարդերով, խորաններով (14), ոսկեզօծ զարդագրերով, 4 ավետարանիչների մանրանկարներով: Կագմի կաշին զարդարված է խաչերով, որոնց վրա կան թանկարժեք քարեր: Իշխում է ոսկին՝ զուգակցված ներդաշնակ գույներով: Ձեռագիրը գրված է սուրբ, լայ մշակված կիրիկյան մագաղաթի վրա միջին մեծություն կանոնավոր բոլորգրով: Հիշատակարանում հիշվում է ծաղկողի անունը՝ Հովասափ նկարիչ: Պատվիրատուն և ստացողը «հռչակաւոր ուխտիս Սիկեռայի զարժանապատիւ» առաջնորդ տեր Սիմեոնն է, որը մեծ փափագով, «մեծածախ պատրաստութեամբ հոգ տարեալ սուրբ մագաղաթի, եւ գեղապանձ գրով, բազմապայծառ զարդարուք, սքանչելափառ խորանաց ոսկեճաճանչ խառնուածով, յոգներանգ ծաղկանց պճնապաճոյճ յաւրինուածով, ոսկեգիր գրոյճածիւք զտէրունական անուանսն փառազարդեալ, վերընծայեաց սրբոյ տաճարիս...»⁵:

Ստեփանոս քահանայի հաջորդ ձեռագիրը ՄՄ թիվ 6764 Ավետարանն է: Այն ընդօրինակվել է 1283-ին «ի մեծանուն սուրբ ուխտս Սիկեռայ» «ի հայրապետութեան տեառն Յակովբայ»: Ձեռագրի պատվիրատուն Հայոց «բարեպաշտ» Կեռան թագուհին է: Հիշատակարանում կա այն վկայությունը, որ գրություն թվին՝ 1283-ին, «բարենշան և բա-

1 Ծանկեան Հ., Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895, էջ 85-86: Սիւրմէան Ա., Յուլյակ հայերէն ձեռագրաց Հայկալի Ա. Քառասուն մանկունք եկեղեցւոյ և մասնաւորաց, Երուսաղէմ, 1935, էջ 395:
2 Ստեփանոս քահանան սխալմամբ նույնացվել է Ստեփանոս Վահկացի գրչի հետ: Տե՛ս Ա. Գեորգյան, Հայ մանրանկարիչներ, Մատենադրություն, 9-14-րդ դարեր, Կահիրե, 1998, էջ 698:

3 ՄՄ, թիվ 8590, թերթ 242ա, բ:
4 Անդրեասեան Ա., Պոլսոյ Սիկեռայի Աւետարանին յիշատակարանները, «Բազմավէպ», 1968, էջ 116-118:
5 Մաթևոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 433-435:

րեպաշտ անդրանիկ որդին արքայիս» Հեթումը ստացել է «ձիառորութեան աշտիճան» և ներկայանում է որպես տեր Լամբրոնի՝ «աստուածապազ դղեկիս և այլ շուրջակայ գաւառացս»¹: Հիշատակարանը մնացել է անավարտ²: Ձեռագիրը գրված է լավ մշակված մագաղաթյա թերթերի վրա, աչքի է ընկնում ճոխ մանրանկարներով, խորաններով և կիսախորաններով, լուսանցազարդերով: Գերակշռում է ոսկին՝ համադրած վառ գույներով³:

Հաջորդ ձեռագիրը Նոր Կտակարանի ընդօրինակումն է 1285-ին «ի ձեռն Ստեփանոսի ամենամեղ եւ անպիտան գրչի ու անարժան քահանայի... ի ժամանակս աստուածապաշտ, աստուածահաճոյ կրկին արքայի Լեւոնի որդւոյ Հեթմոյ՝ տէրութեան աստուածապազ բերդիս Լամբրոնի»⁴: Ձեռագիրը Գեորգ Սիւսացի վարդապետի թելադրությամբ ստացել է ինչատուրը: Հիշատակարանի շարունակությունը, որը գրել է Ստեփանոս Գույներերիցանցը, պարզում է, որ ինչատուրը եղել է Գեորգ վարդապետի աշակերտներից. «... առ որում կայր ի վարժ կրթութեան բանի և գրոյ ուսումնասէր դպիրն ինչատուր»⁵: Ստեփանոս Գույներերիցանցը շարունակում է. «Եւ դարձեալք յԱստուած խրախուսեալք իմով ձեռամբ Ստեփանոսի Գոյներերիցանցի փցուն գրչի՝ ստացան զաստուածային գիրս սրբոց մարգարէից և զսրբագրաց ոմանց յեւթն հարիւր երեսուն և եւթն (1288) թվականիս, ի միսթարութիւն ինքեանց հոգւով... եւ ի յոյս բարեաց յիշատակի ստացողացն և աշխատողիս գրչի եւս...»⁶: Ինչպես երևում է Ստեփանոս քահանայի հիշատակությունից, Ստեփանոս Գույներերիցանցը «աւգնական եղեւ ի նիւթ գրոյս»:

1290-ին Ստեփանոսը երկու նկարագրող Ավետարան է ընդօրինակել: Առաջինը ՄՄ թիվ 2630 ձեռագիրն է: Ձեռագրի պատվիրատուն է Թորոս քահանան, որն ուսումնասիրության փափագով Կոստանդնուպոլսից՝ «ի գաւառէն, որ կոչի Ակոտան, ի բերդէն, որ կոչի Շիկան», եկել է Կիլիկիա, չրջել անապատներն ու վանքերը, դարձել քահանա՝ «առաքինութեան վարուք արժանի լեալ քահանայութեան աշտիճանի»⁷: Մյուս Ավետարանի ստացողն

է «ամէնիմաստ» քահանա Ստեփանոսը՝ Սէնեֆցի մականունով, որը «ըստ բարէյաւժար կամաց իւրոց, մեծաւ բաղձանաւք ստացաւ զքառավտակ սուրբ Աւետարանս»⁸:

1293-ին Ստեփանոսը ավարտում է ևս մի Ավետարան: Արքայակաղնո սուրբ ուխտից ոմն վանական Հովհաննես կամենում է պատվիրել Ավետարան «ի յիշատակ և ի լրումն քրիստոսասէր ըղձից իւրոց»⁹: Բայց անկատար է մնում ցանկությունը՝ վախճանվում է: Նրա հարազատներ Ստեփանոս փրկիտփան և Գրիգոր քահանան «առեալ զնիւթն պատրաստեալ յեղբաւրէն, եկին ի հռչակաւոր ուխտն Սիւսայ, զի ի ձեռն գրչացն, որ անդ կատարեսցեն զփափաքն, իւրեանց գրութեամբ սուրբ Աւետարանիս»¹⁰: Ահա Ստեփանոս քահանան կատարում է նրանց խնդրանքը՝ «ըստ տկար չափոյ ծերութեանս զառանցեալ տիոյ և պակասեալ պատշաճ պիտոյից այսր արվեստի»¹¹: Ինչպես հավաստում է հիշատակությունը, ավետարանիչների նկարները նկարել և ցանկերը գրել է Սիոն քահանան. «Ձյետին գծող ցանկիցս և զնկարող սուրբ աւետարանչացն զՍիոն նւաստ քահանա, աղաչեմ յիշել»¹²: Խորանները, կիսախորանները, լուսանցազարդերը այլ նկարչի գործ են:

1295-ին՝ ծերության հասակում ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում Ստեփանոսը հայտնում է, որ նույն թվին վախճանվել է իր եղբայրը՝ Կոստանդինը՝ «սուգ անբերելի եթող մեզ»¹³: Եղբոր որդիները՝ Հովհաննես քահանայի, Լեոն սարկավագի և Հովսեփ պատանու խնդրանքով «ի պակասեալ ամաց եւ ի զառանցեալ տիոց, եւ ի ծերութեան հասակի» ավարտում է Ավետարանը՝ «յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց, եւ ի վայելումն յառաջասացեալ արեան մերձաւորացս»¹⁴:

Ստեփանոս քահանային է վերագրվում ՄՄ թիվ 3816 գրչագիրը՝ «Մեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանին Յովհաննիսի Ոսկեբերանի»: Ձեռագիրը քայքայված վիճակում է՝ սկզբից, միջից և վեր-

1 Հաջորդ ընդօրինակություններում գրիչը Հեթումին հիշում է որպես Լամբրոնի տեր:
2 Նույն հիշատակարանը պահպանվել է ՄՄ թ. 8509 ձեռագրում:
3 **Մաթևոսյան Կ.**, Կեռան թագուհու և Հեթում արքայորդու Ավետարանը, «Գիտություն և տեխնիկա», 1991, 5, էջ 46-50:
4 «Լոյս» 1906, էջ 1219-1220: Ալիշան Ղ., Հայապատում, Պատմիչք և պատմութիւնք, Վենետիկ 1901, էջ 496:
5 **Մաթևոսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 617, 618:
6 Նույնը, էջ 618:
7 ՄՄ, թիվ 2630, թերթ 302ա:

8 **Կիւլեւերեան Բ.**, Ցուցակ..., էջ 1338-1339:
9 ՄՄ, թիվ 5784, թերթ 355ա:
10 Նույն տեղում:
11 Նույնը, թերթ 355բ:
12 Նույնը, թերթ 278բ, հմմտ. **Մաթևոսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 726:
13 ՄՄ թիվ 4825 ձեռագրի գրիչը՝ Լեոն դպիրը, Ստեփանոս քահանայի եղբորորդին է: Նա ընդօրինակել է Գեորգ Սիւսացու «Մեկնութիւն Եսայայ» գործը: Լեոնը հիշում է հորը՝ Կոստանդինին, որ «յայսմ ամի հանգաւ ի Քրիստոս», հորեղբորը՝ «պատուական քահանա» Ստեփանոս գրչին, հարազատ եղբորը՝ Հովհաննես քահանային և «զայլ եղբայրսն իմ և ծնաւորսն իմ»: **Մաթևոսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 751:
14 Նույն տեղում:

ջից թերի: Բացակայում է գլխավոր հիշատակարանը, բայց բոլոր գլուխների վերջում կան մեծ և փոքր հիշատակագրություններ: Ձեռագրի ստացողն է Բարսեղ քահանան: Գրիչը՝ «գմեղուցեալ գծողիկս» Ստեփանոսը, խնդրում է ողորմություն հիշել ստացողին, «ծնողաց իւրոց և ամենայն եղբարց ուխտիս Սկեռայի»¹: Սկեռայի հիշատակությունը և գրչությունն նմանությունը թույլ է տալիս այս ձեռագրի գրիչ Ստեփանոսին նույնացնել Ստեփանոս քահանայի հետ:

Հաջորդ ձեռագիրը, որ վերագրվում է Ստեփանոս գրչին, Մատենադարանի թիվ 979 մատյանն է՝ Հեթում Բ թագավորի ձառոցը²: Այն գրվել է 1286-ին: Գրչի անձի և գրչության վայրի մասին գլխավոր հիշատակարանը ոչինչ չի հայտնում: Հեթումի ձառոցի հիշատակարանի, գրչության արվեստի, Սկեռայի գրչության կենտրոնի պատմության, Հեթում Արքայորդու կյանքի և Գևորգ Սկեռացու կյանքի ու գործունեության քննությունը ձեռագրագետ Ա. Մաթևոսյանին թույլ է տվել ենթադրել, որ ձառոցը «գրվել է նկարազարդվել է Սկեռայում, գրիչը Ստեփանոս Սկեռացին է, իսկ նկարիչները՝ մեկից ավելի, ի թիվս որոնց և Գևորգ Սկեռացին, որը նաև ձառոցի խմբագրողն է և գլխավոր հիշատակարանի հորինողը»³:

Ստեփանոս Գույներերիցանց: Կիլիկյան Սկեռայի, Արմենի անապատի գրչատներում, կյանքի վերջում նաև Կիպրոսում, ավելի քան 25 տարի (1285-1310) աշխատել է Ստեփանոս Գույներերիցանց գրիչը՝ գեղեցիկ գրչությամբ օրինակելով բազմաթիվ ձեռագրեր՝ Ավետարաններ, Աստվածաշունչ մատյաններ, Ժողովածուներ, ձառնարկ, Տոնացույց: Նա հիշվում և գնահատվում է իր ժամանակակիցների կողմից որպես «ճարտար», «մեծանուն», «անհաս» գրիչ: Ղ. Ալիշանը ծանոթագրում է. «Շատ ճարտար գրիչ քահանայ մի էր սա և շատ գեղեցիկ գրքեր գրած է, յորոց ծանօթ են մեզ մէկ քանիսն ոչ միայն ի յայսմնացեալ, այլևայլ և յեվրոպա և մինչև ի Գալիֆոռնիա. ոչ միայն գիրն է վայելուչ, այլ և ուղղագրութիւնն»⁴: Մեկ այլ տեղ Ղ. Ալիշանը նկատել է. «Հայրենեօքն կոչի Կայթառօնցի, և ըստ այլոց գրութեան Կայթառօնցի, տեղի անծանօթ, որպէս և պատճառ մականուանն Գոյներ, երբեմն լոկ Գոյն՝ Հարագրութեամբ երիցանց, որով յայտնի երիցու զարմ լի-

նել»⁵: Ստեփանոս Գույներերիցանցն սխալմամբ նույնացվել է 1272-1297թթ. Սկեռայի վանքում աշխատած Ղուկաս քահանայի որդի Ստեփանոս Իրիցորդի գրչի հետ: Ղ. Ալիշանը գրում է. «Ստեփանոս Գույներերիցանց... կգուշակվի, որ երիցու որդի և ցեղ է էր... երիցս յիշեալ յանապատիս Արմենի... Համարիմ գնոյն Ստեփանոս իրիցու որդի, որ յամի 1274 ընդօրինակէր զգրուածս ինչ Վարդանայ մեծի վարդապետի և զայլոց ի սակս Կեռան թագուհւոյ»⁶: Ստեփանոսն իր օրինակած ձեռագրերի հիշատակարաններում միշտ հիշվում է Գույներերիցանց կամ Գույներիցանց մականվամբ:

Ստեփանոսը աշակերտել է Գևորգ Սկեռացուն: Իր օրինակած Տոնացույցում գրում է. «Եւ նուաստ գրիչս Ստեփանոս, մականունն Գոյներիցանց, 8 և 10 ամ կացի առ ոտս վարդապետին մեծին Գէորգայ Լամբրոնացույ և կարի հարուստ լուեալ եմ ի նմանէ»⁷: Ունեցել է բազմաթիվ աշակերտներ: 1298-ին Արմենի անապատում օրինակած ձեռագրի գրիչ Վահրամը Ստեփանոսին հիշում է որպես «գհոգեւոր հայրն» և «գուսուցիչ, որ իբրեւ զհուր մաքրէ զիմ մարմնական խորթակս՝ յաստուածալինսն յորդորելով հանապազ աննախանձաբար»⁸: 1321-ին գրված Ավետարանի գրիչ Ստեփան Երկայնը գրում է. «... Այլ հանդիպեալ լաւ եւ ընտիր աւրինակի, զոր գրած էր Ստեփանոս Գոյներերիցանց, այն որ լի էր եւ պատարուն յարհեստ գրչութեան եւ ընդ բնաւս հոշակեալ, նաեւ բանիւ կատարեալ եւ հոգևով լցեալ, որպէս ահա յայտնի է ի մաստնոց և ստոյգ գիտողաց, զի լի եւ կատարեալ էր արուեստիւ, ի բանս, ի բառս, ի լծորդս, եւ ի բացատս, եւ ի տրոհմունս առողանութեանց»⁹: Ըստ հիշատակարանների՝ Ստեփանոսը բազմիցս իր «ընտիր» օրինակները շնորհել է ձեռագրերի ընդօրինակությունների համար, օգնել է «ի նիւթ գրչութեան», նաև պատվիրել գրչագրեր: Նրա խնդրանքով Գևորգ Սկեռացին գրել է «նրատ գրչութեան» աշխատանքը, որը 1300-ին ընդօրինակել է Ստեփանոսը:

1288-ին «յաստուածապազ սրբարանս մեծի ուխտիս Սկեռայի» Ս. Նշան վանքում «ի ժամանակս աստուածապաշտ, աստուածահաճոյ կրկին արքայի Լեւոնի որդւոյ Հեթմոյ՝ տէրութեան աստուածապազ բերդիս Լամբրոնի և ի կաթողիկոսութեան... Տեսառն Յակովբայ» և «յառաջնորդութեան Տեսառն Մինասայ» գրվել է Աստվածաշունչ մատ-

1 Նույնը, էջ 649-651:
2 Նույնը, էջ 582-89:
3 Մաթևոսյան Ա., Հեթում Բ թագավորի ձառոցը (անտիպ աշխատանք):
4 Ալիշան Ղ., Հայագատում, էջ 496: Տե՛ս Պողարեան Ն., Հայ գրիչներ, Երուսաղեմ, 1992, էջ 245:

5 Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 97:
6 Ալիշան Ղ., Հայագատում, էջ 503:
7 Պողարեան Ն., Ցուցակ... Հ. Ը, Երուսաղեմ, 1977, էջ 82:
8 Պողարեան Ն., Ցուցակ... Հ. Բ, էջ 209-210:
9 Սրուանձտեան Գ., Թորոս աղբար, մ. Բ, էջ 344-347:

յան¹: Ձեռագրի գրության հանգամանքներին ծանոթանում ենք 1065թ և 822թ թերթերի հիշատակարաններից՝ գրված Ստեփանոս գրչի ձեռքով: Ձեռագիրը մինչև 356 թերթը, որը բովանդակում է «գ Գիրս ծննդոցն, գ Դատաւորացն և գ Թագաւորութեանց» գրքերը, գրվել է 1285-ին Գևորգ Սկևռացի բարեունակատի աշակերտ, «ուսումնասէր» դպիր Խաչատուրի ձեռքով՝ Գևորգ Սկևռացու թելագրանքով: Նույն թվին Ստեփանոս «ամենամեղ և անպիտան» գրիչը ավարտում է օրինակումը՝ «աստուածախաւս մատեանս Նորոյ կտակարանաց»՝ կատարելով «գփափագ ըղձից պատուական եղբայրն Խաչատուրոյ»: Ձեռագրի 357ա-834բ թերթերը բովանդակում են «Գրոց մարգարէից և զսրբազրաց ոմանց» գրքերը՝ գրված Ստեփանոս «փցուն» գրիչի ձեռքով: Օրինակի պատվիրատուն և ստացողն է Խաչատուրը, որին Ստեփանոս Գույներերիցանցը հիշում է որպես «պատուական եղբայր», և «գսնուցիչ նորին և քեռի»՝ Աստվածատուր քահանան, որը «ի տղայոյթ վարժեալ» Խաչատուրին, «աւժանդակեաց» ու «Նոր կտակարանն ետ գրել իբրեւ յոյժ հարկաւորս»²:

Ստեփանոս Գույներերիցանցը 1292-ին Սկևռայում³ «յոյժ տուփելի սիրով անխոտոր և անշեղի մտաւք, ... բազում աշխատութեամբ» ավարտել է մագաղաթյա Աստվածաշունչ, որը ՄՄ թ. 179 ձեռագիրն է: Ըստ 526բ, 555բ թերթերի վկայությունների՝ Ստեփանոսը մատյանը օրինակել է Գևորգ վարդապետի և «գհամակամ աշակերտի նորին»՝ Խաչատուրի օրինակներից: Ձեռագիրն ունի Գևորգ Սկևռացու կազմած ցանկերն ու նախադրությունները: Աստվածաշունչի 528ա-578բ թերթերում արտագրել է այլ նյութեր: Գրիչը 526բ թերթի հիշատակարանում հիշում է «գհոգեւոր հայր և լուսաւորիչ» Գևորգ վարդապետին, Խաչատուր գրչին, իր ուսուցիչներին և ուսումնակից ընկերներին, նաև Կոստանդին քահանա Տարսնացուն, որը «բազում գուլթ խնամոց ցուցեալ է նոցա յիս», Դավիթ սարկավագին, «յորոյ արդեանցն կայ ի նիւթ սորին», նաև Վահրամին, որ «աւգնեաց ի նիւթ սորին»: Վերջինս հնարավոր է, որ իր աշակերտը լինի, որը օրինակել է «Մատենագրութիւնք Փիլոնի Երրայեցոյ» գործը 1298-ին Արմենի անապատում:

1310-ին գրած ձառնտիրում Ստեփանոս Գույներերիցանցը գրում է. «Ձեթ (1300) ի դառն ժամանակիս, քանզի գլամպրունին քաղաքն եւ շրջաբնակս այրեցին մահմետականքն, եւ մեք մա-

գապուրծ հագիւ հազ կարացաք գերծանել»⁴: Հավանաբար այս դեպքերից հետո՝ 1300 թվից, նա մեկնել է Կիլիկիայից: Արդեն 1310-1312 թվականներին Ստեփանոսին տեսնում ենք Կիպրոսի Մաղուսա քաղաքում, որտեղ գրել է մի գեղազարդ ձեռագիր՝ Գործք առաքելոց, Կաթողիկեայք և Աւետարան Յովհաննու, Հեթում Գ Լամբրոնացու դուստր Ալիծի համար: Նրա խնդրանքով Ներսես անունով գրիչը օրինակել է Ոսկեփորիկ: Ձեռագրի գրության տեղն անհայտ է⁵:

Սարգիս գրիչ: Սարգիս գրչից մեզ հասել է մի ժողովածու՝ գրված Սկևռայի վանքում 1292-ին «ի դառն եւ ի դժնեայ աւուրբք»⁶: Սարգիս գրիչը աւկանատեսի վկայութեամբ՝ «աչաւք տեսի եւ աւկանջաւք լուայ», նկարագրում է պատմական իրողություններ՝ Եգիպտոսի սուլթանի՝ մեծ ուժերով Հռոմկա դղյակի պաշարումը, Հայոց կաթողիկոսական աթոռի ավերումը, կաթողիկոսի գերեզմանում՝ բազմաթիվ եպիսկոպոսների, քահանաների, սարկավագների հետ միասին: Գրիչը, այս ամենը համարելով Հայոց ազգի մեծագույն աղետ, նկարագրում է նաև քաղաքի կողոպտումը, բնակչության զգալի մասի սրախողխող լինելը, գերեզմանում, ազգի թշվառությունը: «Այ՛, վահ է ինձ, եղուկ եմ ես թշուառացեալս եւ յաւետ տրտմեալս», - գրում է գրիչը:

Լևոն գրիչ: Հավանաբար Սկևռայում է գրվել ՄՄ թիվ 4825 գրչագիրը՝ Գևորգ Սկևռացու «Մեկնութիւն Եսայեայ» գործը, սկևռացի գրիչ Ստեփանոս քահանայի եղբոր՝ Կոստանդին գրչի որդի Լևոն սարկավագի ձեռքով: Պատվիրատուն է Գևորգ Սկևռացու աշակերտ Երեմիա քահանան, որը ստիպված էր «երկու անգամ առ թագաւորն երթալ»՝ օրինակն արտագրելու խնդրանքով: Լևոն դպիրը գնահատվում է որպես «լաւ և արհեստի» գրիչ: Հիշատակարանում հիշվում է Երեմիայի քույր «Հէմէքտրլոն», որ 40 դրամ է տվել գրչին, և Սարգիս քահանան, որ պատրաստել է գրքի նյութը: Ձեռագրում հիշվում է նաև «գպատուական քահանայ Ստեփանոսը և հարազատ եղբայր Յոհաննես քահանան: Գրիչը նշում է, որ «յայսմ ամի հայր իմոյ Կոստանդնեայ փոխեցաւ ի Քրիստոս»⁷:

Ստեփանոս գրիչ: 1295-ին Ստեփանոսը, որն իրեն համարում է «գծերացեալս մեղաւք», կատարում է արքունական պատվեր՝ օրինակելով մագա-

1 «Լոյս», Անթիլիաս, 1987, (վերահրատ.), էջ 1166-72, 1191-96:

2 Մաթևոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 617-618:

3 Մովսէս Կ., Հայկական վանքեր, Սկևռա, էջ 185:

4 Պողարեան Ն., Ցուցակ..., հ. Բ, էջ 276-77:

5 Սարգիսեան Բ., նշվ. աշխ., թ. 1150:

6 Տէր-Աւետիսեան Ա., Ցուցակ..., հ. Ա, էջ 636-639:

7 Ձեռագրի 97բ թերթում պահպանվել է Երեմիա քահանայի բանաստեղծութունը, որի առաջին տառերը հղում են «Երեմիայի բան է»:

դաթյա Աստվածաշունչ, որը ՄՄ թիվ 180 ձեռագիրն է: Մատյանի պատվիրատուն է Հայոց Հեթում Բ թագավորը. «Ձստացող սուրբ մատենիս՝ գբարեպաշտ թագաւորն մեր գՀեթում և գծնաւզսն իւր յիշեցէք ի սուրբ ազաւթս ձեր, նաև գիս՝ գմեղաւք լցեալ գգրող սորա գՍտեփանոս...»¹: Այն հանգամանքը, որ նա կատարել է թագավորական պատվեր, վկայում է, որ բավականին վաստակ ունեցող ու ճանաչված գրիչ է եղել: Ստեփանոսին մասնագետները նույնացրել են ժամանակի ճանաչված գեղագիր գրիչ Ստեփանոս Գուլյներերիցանցի հետ²: Սակայն ի տարբերութիւն վերջինիս, որն իր օրինակած գրքերում միշտ հիշվում է իր մականվամբ, Ստեփանոսը իրեն անվանում է պարզապես Ստեփանոս գրիչ:

Ձեռագրի վերջում գրված է Հեթում արքայի հիշատակարանը՝ «Յիշատակարանք Հեթում Բ արքայի» վերնագրով³, ուր պատմվում է կիրիկյան իշխանների պատմութիւնը, հանգամանորեն անդրադառնում է հոր՝ Լևոն Գ-ի թագավորութեան ժամանակահատվածին՝ մինչև ձեռագրի գրութեան թվականը:

Գրիչը վկայում է, որ շատ է աշխատել հատկապես, ցանկերի գրութեան վրա և 81ա, 131ա թերթերում գգուշացնում է. «Ով ոք ընթեռնու կամ աւրինակէ գգիրքս գայսն, նա թող յառաջ գնախադրութիւնս գրէ և ապա գցանկքն, գի յետև շինեցաւ նախադրութիւնս, քան գգրոցս գրելն, նա ես այնոր համար յետ գրի...»:

Ձեռագիրը զարդարված է ճոխ մանրանկարներով, բուսային, թռչնային լուսանցազարդերով: Գերիշխում է ոսկին՝ կապույտ, կարմիր, կանաչ գույների համադրութեամբ: Լուսանցքներում նկարված են մարգարեների պատկերներ: Նկարչի մասին հիշատակութիւն չի պահպանվել: Հնարավոր է, որ ծաղկողն ինքը գրիչն է:

Ստեփանոս գրիչը նույնանում է 1297-ին ընդօրինակված Ավետարանի ՄՄ թիվ 7663 ձեռագրի գրիչ Ստեփանոսի հետ⁴: 382ա թերթի հիշատակարանը գրել է գրքի ծաղկողը՝ Գրիգոր Պիծակը՝ Սարգիս Պիծակի հայրը, Հովհաննես Արքեպիսկոպոսի աշակերտը, որի կողակիցն է Հեղինեն. «Ձմեղաւք գատապարտեալ ծառայս Աստուծոյ գ Գրիգոր քահանայ, և գծնաւզսն մեր, և գկողակիցս մեր գՀեղինէ, և գորգիսս մեր, գի ոսկով գարդարեցի գսուրբ Աւետարանն այս, առ ի յիշատակ հոգւոց մերոց...»:

Կիրակոս գրիչ: Ձեռագիրը, որ բովանդակում է Մխիթար Գոշի «Կանոնգիրք Հայոց եւ Դատաստանագիրք» գործը, օրինակվել է 1295-ին: Գրիչն է Կիրակոս քահանան, ստացողը՝ Վարդան քահանան: Ձեռագրում հիշվում է Գևորգ բաբունապետի անունը, որը Գևորգ Սկևռացին է՝ գնահատվելով որպես «մեծ» և «վսեմապետ» հոգևոր հայր, և ինչպես որ բաբունապետի անունը, որն աշխատել է Սկևռայի դպրոցում: Իսկ գրիչն իրեն համարում է վերջիններիս աշակերտը: Այս հանգամանքը թելադրում է, որ գիրքը օրինակվել է Սկևռայի վանքում: Կիրակոսը երախտագիտութեամբ է հիշում Գևորգ Սկևռացու մանկավարժական գործունեութեան մասին: Որպես երկրորդ վարժապետ հիշվում է ինչպես որ բաբունին, որը, հավանաբար, Գևորգ Սկևռացու աշակերտն է եղել և Սկևռայում օրինակել է գրքեր: Նրա անվանը բազմիցս հանդիպում ենք հիշատակարաններում: Ըստ 129ա թերթի վկայութեան՝ ձեռագրի գրութեան ծախսերը հոգացել են Վանական և Գրիգոր հոգևոր եղբայրները:

Պետրոս գրիչ: Պետրոս քահանան 1296-ին Սկևռայում օրինակել է «Եսայի մարգարէ»-ի և «Թուղթ Պողոս»-ի գրքերը⁵: Հիշատակարանը հայտնում է, որ Պետրոսը եղել է Ստեփանոս քահանայի եղբորորդին, «որ էր յաշխարհէն Լիկոնացւոց, ի նշանաւոր մայրաքաղաքէն Իկոնիոյ, ի պարկեշտ աշխարհաւարութենէ գլս լաւագոյնն ընտրեալ, ասեմ՝ գխաղաղականն կենցաղ, եկն և գետեղեցաւ ի խումբս սրբազան միաբանելոց, յուխտս սուրբ, յոյով ժամանակս վարեալ և ծերացեալ ի պաշտօն և ի սպասաւորութիւն եկեղեցւոյս...»:
Ստեփանոսը Պետրոսին որդեգրել է մանկուց և «սնոյց և ուսոյց»: Գիրքը գրվել է Կոստանդին փակակալի, Թորոսի և մեկ այլ Կոստանդինի պատվերով, որոնք «պատրաստեցին նիւթ և ծախս պիտոյիս գրոյս»: Ձեռագրում հիշվում է Սիմոն քահանան, որը «բազում խնամօք» սպասավորել է գրքի գրութեան ժամանակ:

Պետրոս քահանան 1297-ին «ի մեծ ժողովարանս Սկևռայ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Փրկչի և մօր իւր Աստուածածնի, և կենսունակ սուրբ Նշանի, մերձ յանմատոյց դղեակս Լանբրունի» օրինակել է մի Ավետարան⁶:

Ոսկեհեր քահանայի խնդրանքով 1297-ին գրել է Աստվածաշունչ մատյան, որը բովանդակում է «Եսայի մարգարէ»-ի և «Թուղթ Պողոս»-ի գրքերը: Առաջին հատվածի գրիչն է Ստեփանոս Գուլյներերիցանցը, իսկ երկրորդինը՝ Պետրոս «նւաստ» քա-

1 ՄՄ, թիվ 180, թերթ 286ա:

2 Ծովական Ն., նշվ. աշխ., էջ 185:

3 Ալիշան Ղ., Հայագրատուն, էջ 517-519:

4 Մաթևոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 803:

5 Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 106-107: Ծովական Ն., նշվ. աշխ., էջ 186:

6 Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 107:

հանան: Ձեռագրում հիշվում են Գորգ և Խաչատուր գրիչների անունները, որոնք աշխատել են Սկեռայում: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս երոսաղեմյան 356 ձեռագրի գրչութայն վայրը համարել Սկեռան: Իսկ Պետրոս գրիչը, հավանաբար, վերոհիշյալ Ստեփանոս քահանայի եղբորորդին է:

Ստեփանոս Իրիցորդի: 1260-90-ական թվականներին Սկեռայի գրչատանը աշխատել է Ստեփանոս գրիչը, որն իր ընդօրինակած ձեռագրերի հիշատակարաններում միշտ հիշվում է «Իրիցորդի» մականվամբ: Հայրը Ղուկաս քահանան էր: Ստեփանոսը նույնացվել է ժամանակին ճանաչված գրչութայն հայտնի վարպետ Ստեփանոս Գույներերիցանցի հետ¹: Ն. Պողարեանն ունի հետևյալ փոքրիկ նշումը. «Ստեփանոս քահանայ, Իրիցորդի՝ նշանաւոր գրիչ սկեռացի 1272-1297 թուերուն»²: Այս գրիչը ժամանակին ճանաչված է եղել: Մեզ հասած նրա ձեռագրական ժառանգութայն մեջ հանդիպում ենք արքունական պատվերի:

Ստեփանոս Իրիցորդու ընդօրինակութուններից է ՄՄ թիվ 780 գրչագիրը՝ «Կոչումն ընծայութեան Կիւրղի Երուսաղեմացոյ»: Գրչութայն թվականը հիշատակված է: Հիշատակարանում գրիչը խնդրում է հիշել ձեռագրի ստացողին՝ Կոստանդին քահանային և «ամենայն եղբարց սրբոյ մենաստանիս Սկեռայիս»³: Ձեռագիրը երկու գրչի աշխատանք է: Ստեփանոս Իրիցորդու օրինակումը ԺԱ պրակից է, իսկ մինչև այդտեղ գրել է Սմբատ գրիչը: Ծա թերթից սկսած գրիչը փոխել է ձեռագիրը. սկսել է գրել մեծ բոլորգրով՝ ստորին լուսանցքում թողնելով հետևյալ ծանոթագրութունը. «Գրոցս տէրովն հրամանաւն մեծցուցի զգիրս»⁴: Գրիչը բարի հիշման է արժանացնում ստացողին և «յանգուցեալ աստուածասէր հորն իւրոյ Յոհաննէսի քահանայի և բարեպաշտ մաւր իւրոյ»:

1297-ին «ի մեծ ժողովարանս Սկեռայ» Ստեփանոս Իրիցորդին իր համար ընդօրինակել է մի Ավետարան⁵: Հիշատակարանում գրում է. «Զի թէպէտ և ոչ էր արժամանակս ձեռնտու այսմ արհեստի ի բազում և ազգազգի վշտաց ի ներքին և յարտաքին թշնամեաց, և ևս թէպէտ և զառանցեալ ախտք և պակասեալ ի գաւրութենէ և ի պատշաճ պիտոյից, այսքան կարացեալ ընուլ զտենչանս իմ»⁶: Հի-

շատակարանում հիշում է իր հորը՝ Ղուկաս քահանային, մորը՝ Թագերին, նաև վանքի միաբաններին՝ «զեղբայրք սրբոյ մենաստանիս Սկեռայի»⁷:

Հայոց Կեռան թագուհու հրամանով Ստեփանոսն օրինակել է Վարդան Արևելցու «Լուծմունք ի սուրբ գրոց Ժղլանք կոչեցեալ» աշխատությունը⁸: Գրչութայն թիվը չի հիշատակվում: Ղ. Ալիշանի կարծիքով գրվել է 1274 թ.⁹: Գրիչը խնդրում է արժանի աղոթքով հիշել «զսուրբ վարդապետն Վարդան» և ստացողին՝ մայր թագուհի ամենայն հայոց «զբարեպաշտ տիկինն և զխաւընդուս բարձօղն որ է մայր թագուհէ ամենայն Հայոց Կեռանի»¹⁰:

Գրիգոր գրիչ: Գրիգոր գրչի օրինակած ձեռագիրը Գևորգ Սկեռացու «Յասյի մարգարէ»-ի մեկնությունն է: Մատյանը արտագրվել է 1298-ին «ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի և թագաւորութեան Հայոց Սմբատայ», Երեմիա գրչի՝ Գևորգ Սկեռացու ինքնագրից կատարած ընդօրինակությունից¹¹: Գրչությունը սկսվել է Սկեռայում, ավարտվել՝ Սիսուս: Ստացողն է Վարդան վարդապետը, «որ է եպիսկոպոս», և իրեն համարում է Գևորգ Սկեռացու աշակերտը՝ «փցնամիտ աշակերտս սորին Գէորգեայ»¹²: Գրչագիրը մաշտոցյան Մատենադարանի թիվ 4214 ձեռագիրն է: Գրիգորը ստացողի հիշատակարանում գնահատվում է որպես «լաւ արհեստի» գրիչ:

Գորգ գրիչ: Գորգ գրչի օրինակած մատյանը բովանդակում է Հովհան Օձնեցու «Ընդդէմ երեւութականաց» ճառը¹³: Գաղափար օրինակը գրիչը գտել է «յարկեղս մեծ վանացն Սկեռայի»: Այդ ձեռագրի վերջում կա հիշատակություն, թե մատյանը հայոց քահանայապետ տեր Գրիգորիսին է պատկանել: Ձեռագիրը արտագրվել է 1298-ին «ի թիկունս լերինս Արմէնի... յանապատս Յովանիսի»: Հավանաբար Գորգ գրիչը աշխատել է նաև

1 Ալիշան Ղ., Սիսուս, էջ 96-97, Հայպատում, էջ 503:
2 Պողարեան Ն., Ցուցակ..., հ. Գ, էջ 144:
3 ՄՄ, թիվ 780, թերթ 251ա, 227բ:
4 Նույնը, թերթ 9ա: Լ. Խաչիկյանը Սմբատ գրչին նույնացրել է ՄՄ թիվ 3412 ձեռագրի գրչի հետ և անթվական այս հիշատակարանը տեղադրել 1316 թվաշարքում: Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 123-124:
5 Մանրաժապավեն, թ. 499, Երևան: Ա. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 801:
6 Նույնը, էջ 81:

7 Ավետարանը հետագայում գնել է Թոքատի եկեղեցու երեցփոխանը՝ նույն եկեղեցու համար: Ասպատակությունների ժամանակ, թվականը չի հիշատակված, կողոպտվում է եկեղեցին, թվանվում է նաև Ավետարանի արձանագատ կազմը: 1498-ին Հովհաննես քահանայի կողմից, որը Չարխափան եկեղեցու քահանաներից էր, կազմում է ձեռագիրը: 1653-ից Ավետարանը պահվում է Կ. Պոլսի Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցում: «Բանասէր», 1904, հ. 1, 1905, հ. 7:
8 Պողարեան Ն., Ցուցակ..., հ. Գ, էջ 414:
9 Ալիշան Ղ., Սիսուս, էջ 96:
10 Պողարեան Ն., Ցուցակ..., էջ 72ա, 24ա:
11 Երեմիան նաև ՄՄ թ. 4825 ձեռագրի պատվիրատուն է:
12 Պողարեան Ն., Ցուցակ..., հ. Գ, էջ 414:
13 Զեմճեմեան Ս., Մայր Ցուցակ Հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. է, 1996, էջ 554:

Սկեռայի վանքում, քանի որ բազմիցս համագործակցել է Ստեփանոս Գույնբերեցիանցի հետ:

Հոհաննես գրիչ: 1298-ին օրինակվել է երկու Ավետարան¹: Գրիչը հիշում է Սիմեոն եպիսկոպոսի, հավանաբար Սկեռայի վանքի առաջնորդի, մահվան թվականը. «Ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած պատուելի եպիսկոպոսին Տէր Սինէօնի՝ փոխեցելոյն առ Քրիստոս ի թուին Հայոց ՉԽԷ (1298 թ.)» և իր հորը՝ Կոստանդին քահանային: Հավանաբար Հոհաննեսը սկեռացի գրիչ Ստեփանոս քահանայի եղբոր՝ Կոստանդին քահանայի որդին է, Լևոն գրչի եղբայրը, որոնք Սկեռայում օրինակել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս Հոհաննեսի օրինակած ձեռագրերի գրութայն վայրը համարել Սկեռան:

Սիմեոն գրիչ: Ձեռագիրը, որ օրինակել է Սիմեոն գրիչը, Գանձարան է²: Բուն հիշատակարանը բացակայում է, և գրչի մասին տեղեկություն չի հաղորդվում: Ն. Ակինյանը գրչին գնահատում է որպես «քաջավարժ», «քաջագիր» և նույնացնում Սկեռայի առաջնորդ Սիմեոն եպիսկոպոսի հետ³: Ձեռագրի ստացողն է Բարսեղ գրակապուն: Գրքի 49թ թերթում օրինակած «Քարոզ Ս. Սարգսի զաւրաւարի Գէորգեայ վարդապետի ոգեալ» գանձից հետո 62ա թերթում գրիչը թողել է հետևյալ հիշատակությունը. «Ջբարեհամբաւ վարդապետն Գէորգ Սկեռացի, որ ոգեաց զսա, բարի յիշման արժանի արարէք. ով սուրբ երգեցաւդք: Ընդ նմին եւ զմեղաւոր հողս զՍիմէոն»: Այս հիշատակությունը ենթադրում է, որ ձեռագիրը գրվել է Գեորգ Սկեռացու կենդանության օրոք՝ 1301-ից առաջ:

Գրիչ Հովհաննես, որդի Մինայի: 1310-ին «յանբարի ժամանակս» «ի նոյեմբեր Ա» Սկեռայի գրչատանը Հովհաննես գրիչը օրինակել է մագաղաթյա մատյան, որը բովանդակում է Նոր Կտակարան, Ժամագիրք, Պատարագամատուցյց, Տօնացույց⁴: Գրչի վկայությունը ձեռագիրը գրել է «ծանր տառապանաւք», քանի որ «կուրացեալս ի լուսոյ մարմնաւոր աչաց»: Ձեռագրի օրինակմանը մասնակցել են երկու հոգի՝ «երկաւք անձին գրեցի սա», սակայն նրանց անունները չեն հիշատակվել: Հովհաննես գրիչը ձեռագիրը ընդօրինակել է Գեորգ Սկեռացի ընթացակետի օրինակից՝ «յաւրինակէ սուրբ վարդապետին Գէորգէայ»⁵: Պատարագամատուցյցը օրինակելուց հե-

տո 754ա թերթում գրիչը թողել է հետևյալ հիշատակագրությունը. «Ով սուրբ եղբարք, որ պատահէք սուրբ այս մատենիս, գիտեցէք զի յերջանիկ վարդապետ Գէորգեայ ձեռամբ գրելոցն փոխեցի զսա ոչ ավել, ոչ պակաս: Յորժամ տեսանէք շրջեալ կամ փոխեալ են բան, մի կարծէք թիւր եւ կամ անձնահաճութիւնս, զի նա ի մեծէն խորովայ աւրինակէն այսպէս կարգեաց զսա»:

Գրիչը մատյանը ժառանգորդներին աղաչում է խնամքով վաստակել այն և չպղծել՝ քերելով անուն կամ գիր, որն ըստ գրչի «սովորութիւն ումանց, որ վերջին ժառանգաւորք գրոցն զառաջնոյն զանունն ու ջնջեն եւ զիւրեանցն կու գրեն և չար է սովորութիւն այս»:

Հոհաննես գրիչ: Հոհաննես գրչի անվան հետ է կապվում չորս ձեռագիր, որոնք գրվել են Սկեռայի գրչատանը: «Համեմատութիւն օրինակաց Աստուածաշնչին» ձեռագրում՝ գրված 1773-ին, 58թ թերթի հիշատակության համաձայն՝ Հոհաննեսը 1305-ին օրինակել է Աստվածաշունչ մատյան Գեորգ վարդապետի օրինակից⁶: Նույն թվականին գրիչը օրինակել է Ավետարան⁷:

Կոստանդին Պեհեսնացի եպիսկոպոսը, որը Սկեռայի վանքում պաշտոնավարել է 1292-1314 թթ., վաղուց էր փափագել գրել տալ «Սողոմոնի առակները», «Սիրաքի» և «Հոբի» գրքերը: Հովհաննեսը 1314-ին Սկեռայում կատարում է նրա ցանկությունը՝ օրինակելով «Հատուածք Հին կտակարանի» ձեռագիրը⁸:

1319-ին Հոհաննեսը օրինակել է Աստվածաշունչ մատյան Գեորգ Սկեռացու օրինակից. «Ըստ կարի զփափաքս իմ լցի յանկ ելանելովս, և այս եղև ներելովն Աստուծոյ... և զայս ոչ ասեմ վասն գեղապաճոյճ շարագրութեանցս, այլ վասն ազնիւ աւրինակիս, զոր սուրբ և երանեալ վարդապետին Գէորգեայ ձեռացն շարահիւսեալք էին...»⁹: Ղ. Ալիշանը Հոհաննեսի մասին ծանոթագրում է. «Ճարտար են և ընդօրինակողին Յովհաննու ոչ միայն գիծք ձեռաց, այլ և քերական և չափաբան յիշա-

1 **Սիւրմէեան Ա.**, Յուլիան հայերէն ձեռագրաց Հալեպի..., էջ 395: **Ա. Դանիէլեան**, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, Անթիլիա, 1984, էջ 452:
2 **Ակինեան Ն.**, Յուլիան հայերէն ձեռագրաց Նիկոսիայի Կիլիկոս, Վիեննա, 1961, էջ 106-108:
3 Նույնը, էջ 108:
4 **Պողարեան Ն.**, Յուլիան..., հ. 2, էջ 496-502:
5 Նույնը, էջ 499:

6 «Բազմաց յայտնի է, զի զկնի սրբոց թարգմանչաց աշխատութեանն ոմանք ի վարդապետաց մերոց կրկին ձեռնամուխ եղեալ են յարմարութեան բանից Աստուածաշնչին մերոյ, զի յիշի ի միում Աստուածաշնչի, որ գրեցեալ է ի ԷՃԾԴ (1305) թուին՝ ըստ մասին ի Մագուկայն Կիլիկոսու եւ ըստ մասին մերձ Լամբրոնի ի Սկեռայ անապատն, եւ Յօհաննէս գրողն յիշէ, թէ ի Գէորգ վարդապետի օրինակէն գրեցի», **Տաշեան Հ.**, Յուլիան..., էջ 632:
7 **Մովսէս Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 186:
8 **Լալանեան Ե.**, Յուլիան հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, պրակ Ա, Թիֆլիս, 1915, էջ 59-62:
9 **Սարգիսեան Բ.**, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 19-20: **Լ. Խաչիկյան**, նշվ. աշխ., էջ 159:

տակքն»¹: Ձեռագրի բուն հիշատակարանը բացակայում է, չի պահպանել հիշատակութուն նաև գրչութիւն վայրի մասին: Այս առիթով Ղ. Ալիշանը գրում է. «Ոչ կարեմ հաւաստել, զոր կարծեմս, թէ ի Սկեռայս գրեալ իցէ մատենան»²: 443ա թերթում գրված է նկարչի հիշատակարանը, ըստ որի մատյանը «ոսկով և ծաղկով» գարգարել է Սարգիսը, հավանաբար Պիծակը, որը հետագայում աշխատել է Դրագարկի վանքում³, որի որդին է Գրիգորը, իսկ հայրը՝ Գրիգոր քահանան⁴:

Ստեփանոս գրիչ: Սկեռայի վանքում 1324-ին Ստեփանոս գրիչը Աբրահամ կրոնավորի համար օրինակել է մի ժողովածու, որը «գայս ընտրեաց սեփական ժառանգութիւն և ստացան»⁵: Ձեռագիրը այժմ պահվում է Օքսֆորդի Բոդլեյան գրադարանում⁶: Ղ. Ալիշանը հիշում է Ստեփանոս գրիչի, որը գրել է «զվարս սրբոց, ոմանց վասն աստուածահաճոյ, գերերջանիկ, անբիծ, աստուածապատիւ, և ծերունոյ Աբրահամ միակեցի» «յանապատ Սկեռայ, ընդ հովանեաւ սուրբ և փրկագործ Նշանիս և սուրբ Աստուածածնիս»⁷: Պետք է հասկանալ, որ այս երկու գրքերը նույնն են:

Հովանես գրիչ: Հովանեսը 1325-ին Սարգիս քահանայի համար օրինակել է մագաղաթյա Ավետարան, որը ՄՄ թիվ 5708 ձեռագիրն է⁸: Ձեռագիրը

շարահյուսել է «ի թագաւորութեան Լեւոնի և կաթողիկոսութեան Կոստանդնի, յանապատն Սկեռայ, ի լաւ աւերինակէ»: 130ա թերթի հիշատակութիւն մեջ գրիչն իրեն անվանում է «կոյր շարագրաւոյ Յոհաննէս»: Ձեռագիրը ծաղկել է Սարգիս քահանան՝ ոչ պատվիրատուն: Պահպանվել է ծաղկողի հիշատակարանը. «... Յիշեցէք ի սուրբ աղաւթս ձեր գՍարգիս սուտանուն քահանայ... զի յոյժ աշխատեցայ և ծաղկեցի գաս»:

Հովհաննես գրիչ: 1328-ին Սկեռայի վանքի գրչատանը Հովհաննես գրիչը ծեր հասակում՝ «խարխալեալս յաչաց և ի մտաց», ընդօրինակել է «Վարք սրբոց»՝ «ընծա Սուրբ Հրեշտակապետացն որ Երուսաղէմ»⁹: Գրիչն իրեն համարում է «մեղաւոր և չար ծառայ բարի Արարչին»: Գրեթէ յուրանքանչյուր գլխի վերջում գրած մանր հիշատակութիւններում և գլխավոր հիշատակարանում աղաչում է «անհնարին» ու «ծանր» մեղքերի թողութիւն, ինչպես գրիչն է գրում. «Ձեմ սուտ, ծանր է, ծանր է»:

Անանուն գրիչ: Հաջորդ ձեռագիրը Ավետարան է, որ գրվել է 1295-ին «ի յայրապետութեանս Գրիգորի, և ի թագաւորութեան Հեթմոյ բարեպաշտի», Սկեռայում Կոստանդին քահանայի խնդրանքով: Հիշատակագրութիւններին ոչ մեկում գրչի անունը չի հիշատակված¹⁰:

1 Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 106:

2 Նույն տեղում:

3 Նույն տեղում:

4 Հոհաննես գրիչն սխալմամբ նույնացրել են 1325-ին գրված Ավետարանի գրիչ Հովհաննեսի հետ: Վերջինս հիշվում է որպես Սարգսի և Մինայի զավակ, իսկ առաջինի մայրը Սուրխաթունն է: Տե՛ս Ն. Մովսէսյան, նշվ. աշխ., էջ 186:

5 Խաչիկյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 191:

6 Օքսֆորդ Ms. Arm. E. 2, Տիրայր վարդապետ 17. թղթ. 119, էջ 314:

7 Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 107:

8 Խաչիկյան Լ., նույնը, էջ 196-197:

9 Պողարեան Ն., Յուլյակ..., հ. 1, Երուսաղէմ, 1966, էջ 302-307:

10 Քիւրդեան Հ., Հավաքածոյ 72:

ՊԱՏԿԵՐԱՇԱՐ

ՄԱՏԹԵՆՍ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻՉ
(Մատենադարան, ձեռ. 6764, քերթ 7բ)

ՄԱՏԹԵՆՍԻ ԱԿԵՏԱՐԱՆԻ ԱՆՎԱՆԱԹԵՐԹԸ
(Մատենադարան, ձեռ. 6764, քերթ 8ա)

ՄԱՐԿՈՍ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻՉ
(Մատենադարան, ծեռ. 6764, քերթ 79բ)

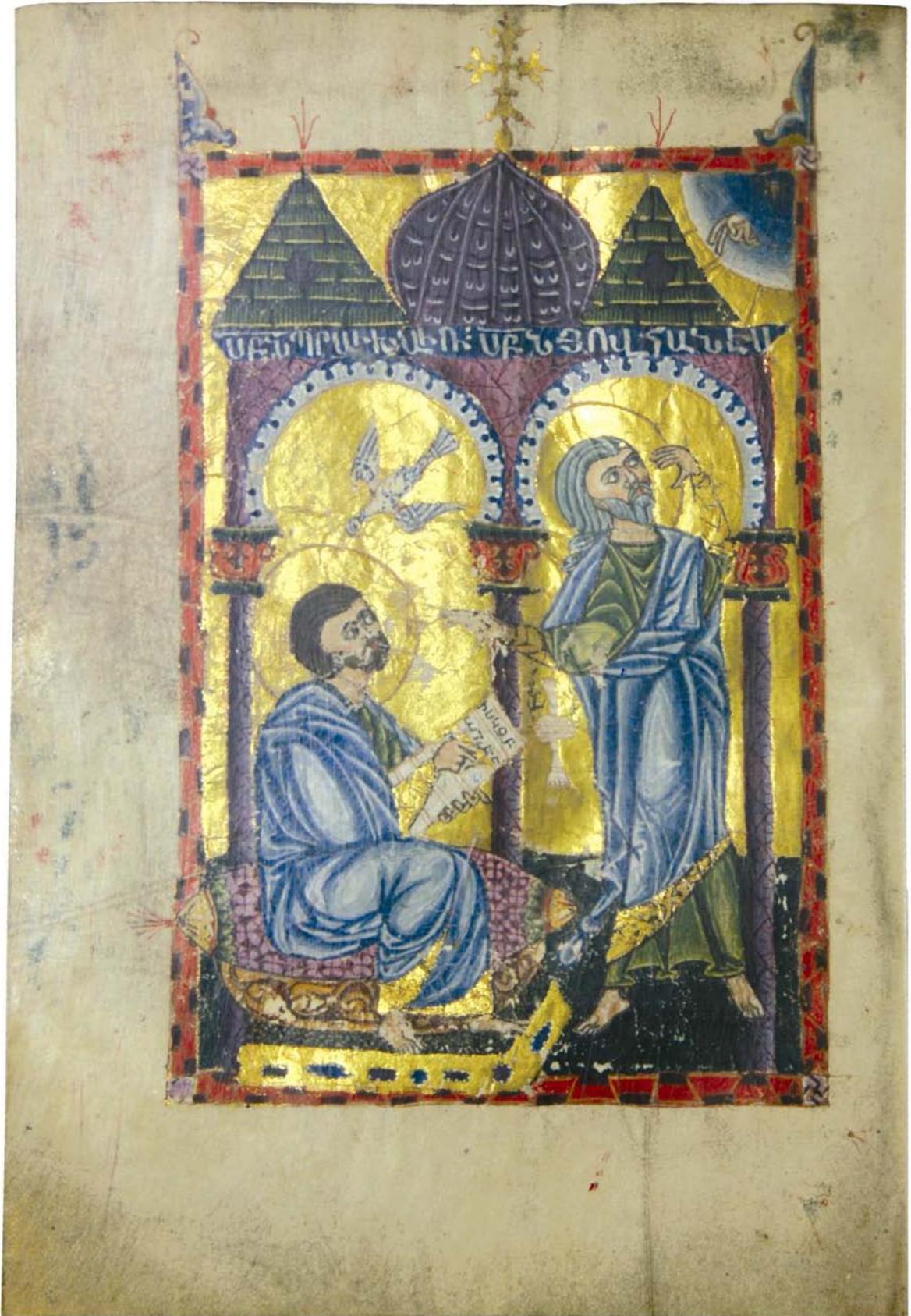
ՄԱՐԿՈՍԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ԱՆՎԱՆԱԹԵՐԹԸ
(Մատենադարան, ձեռ. 6764, քերթ 80ա)

ԴՈՒԿԱՍ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻՉ
(Մատենադարան, ձեռ. 6764, քերթ 126բ)

ՂՈՒԿԱՄԻ ԱԿԵՏԱՐԱՆԻ ԱՆՎԱՆԱԹԵՐԹԸ
(Մատենադարան, ձեռ. 6764, քերթ 127ա)

ՀՈԿՐԱՆՆԵՍ ԱԿԵՏԱՐԱՆԻՉ
(Մատենադարան, ձեռ. 6764, քերթ 203բ)

ՀՈԿՅԱՆՆԵՍԻ ԱԿԵՏԱՐԱՆԻ ԱՆՎԱՆԱԹԵՐԹԸ
(Մատենադարան, ձեռ. 6764, քերթ 204ա)

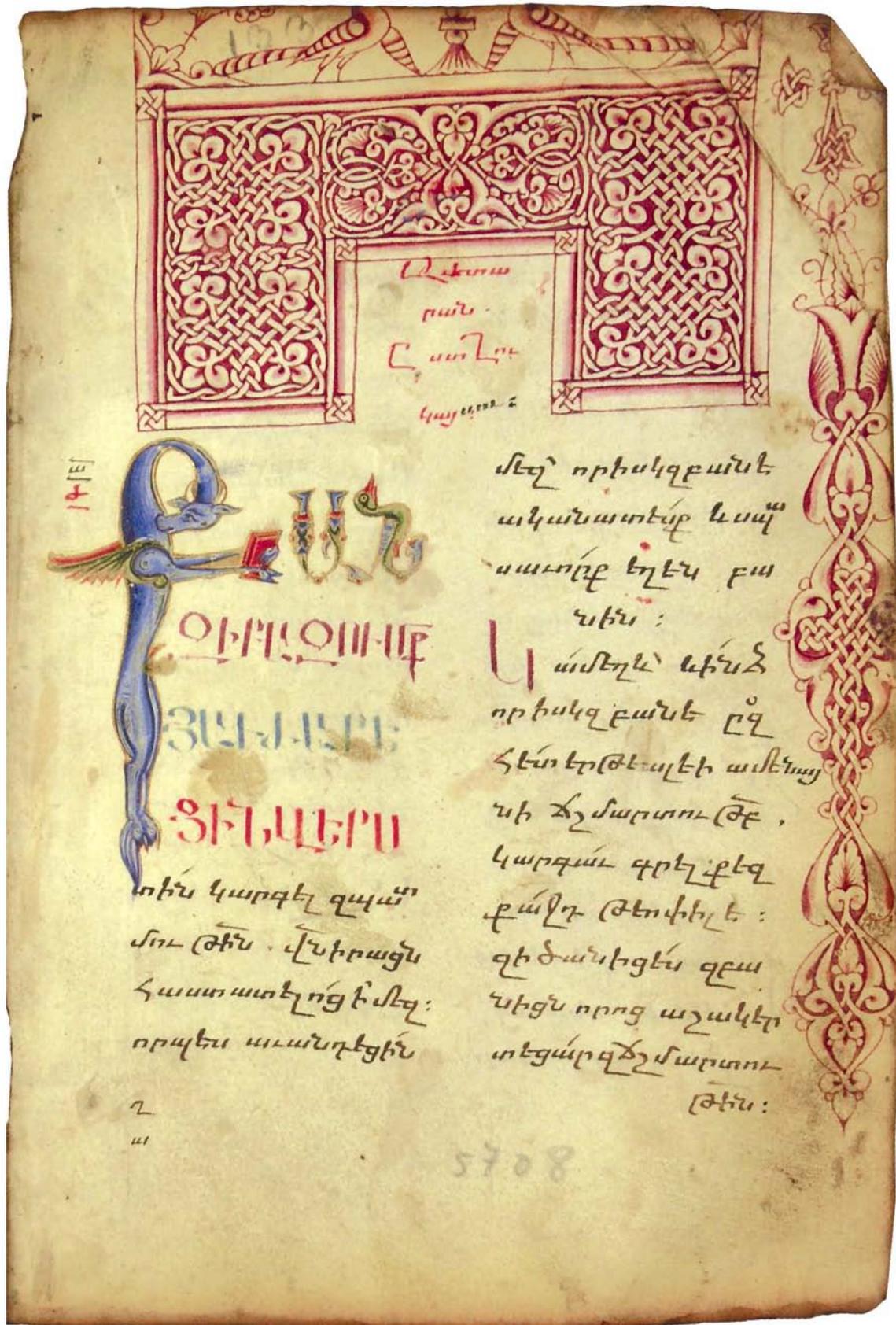
ՄԱՏԹԵՈՍ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻԶ
(Մատենադարան, ձեռ. 5807, քերթ 9բ)

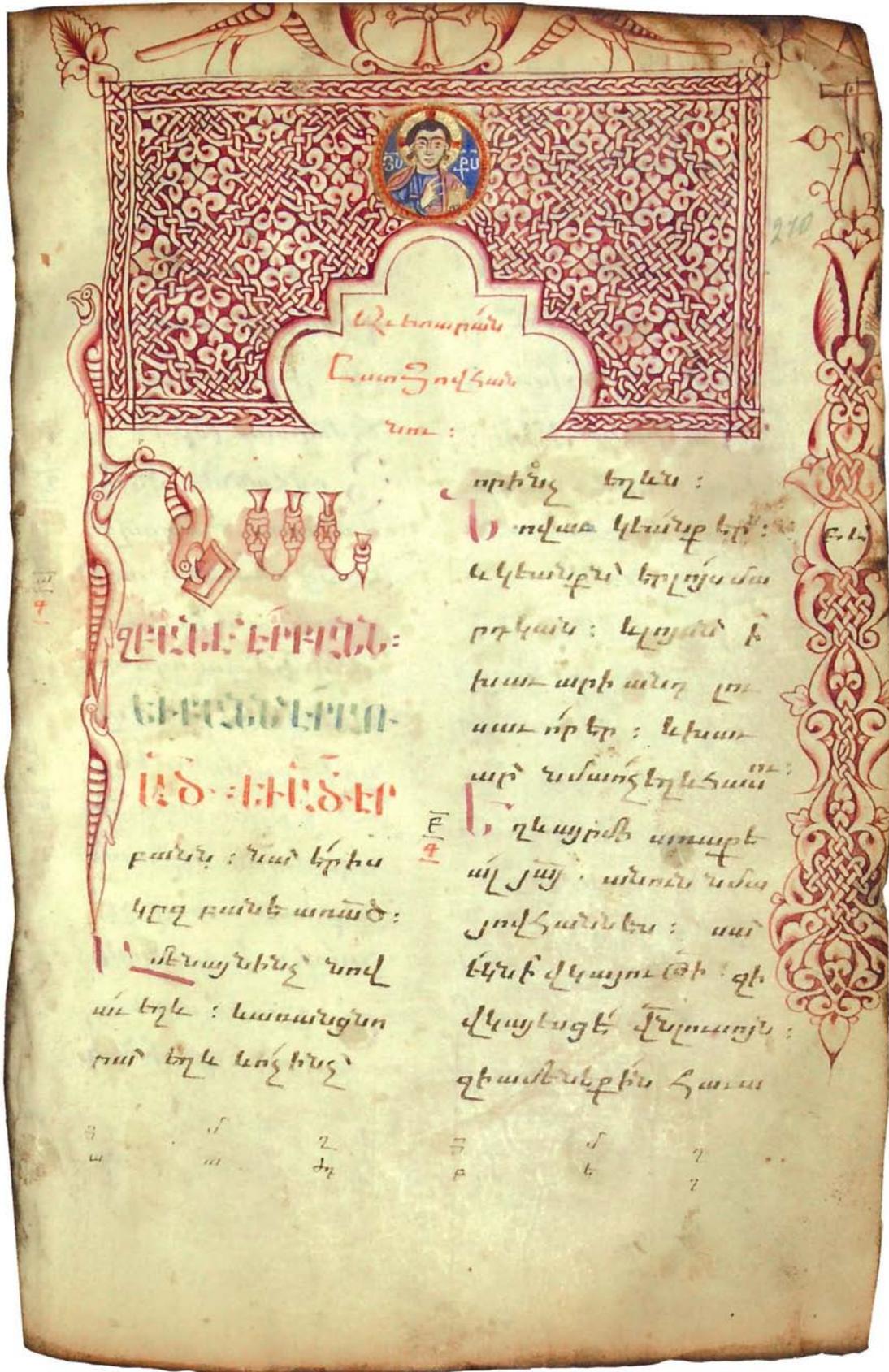
ՄԱՏԹԵՈՍԻ ԱԿԵՏԱՐԱՆԻ ԱՆՎԱՆԱԹԵՐԹԸ
 (Մատենադարան, ձեռ. 5807, քերթ 10ա)

ՄԱՐԿՈՍԻ ԱԿԵՏԱՐԱՆԻ ԱՆՎԱՆԱԹԵՐԹԸ
 (Մատենադարան, ձեռ. 5807, քերթ 83ա)

ՂՈՒԿԱՍԻ ԱԿԵՏԱՐԱՆԻ ԱՆՎԱՆԱԹԵՐԹԸ
 (Մատենադարան, ձեռ. 5807, քերթ 133ա)

ՀՈԿՅԱՆՆԵՍԻ ԱԿԵՏԱՐԱՆԻ ԱՆՎԱՆԱԹԵՐԹԸ
(Մատենադարան, ձեռ. 5807, քերթ 210ա)

ՄԱՏԹԵՆՍ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻՉ
(Մատենադարան, ձեռ. 2630, քերթ 7բ)

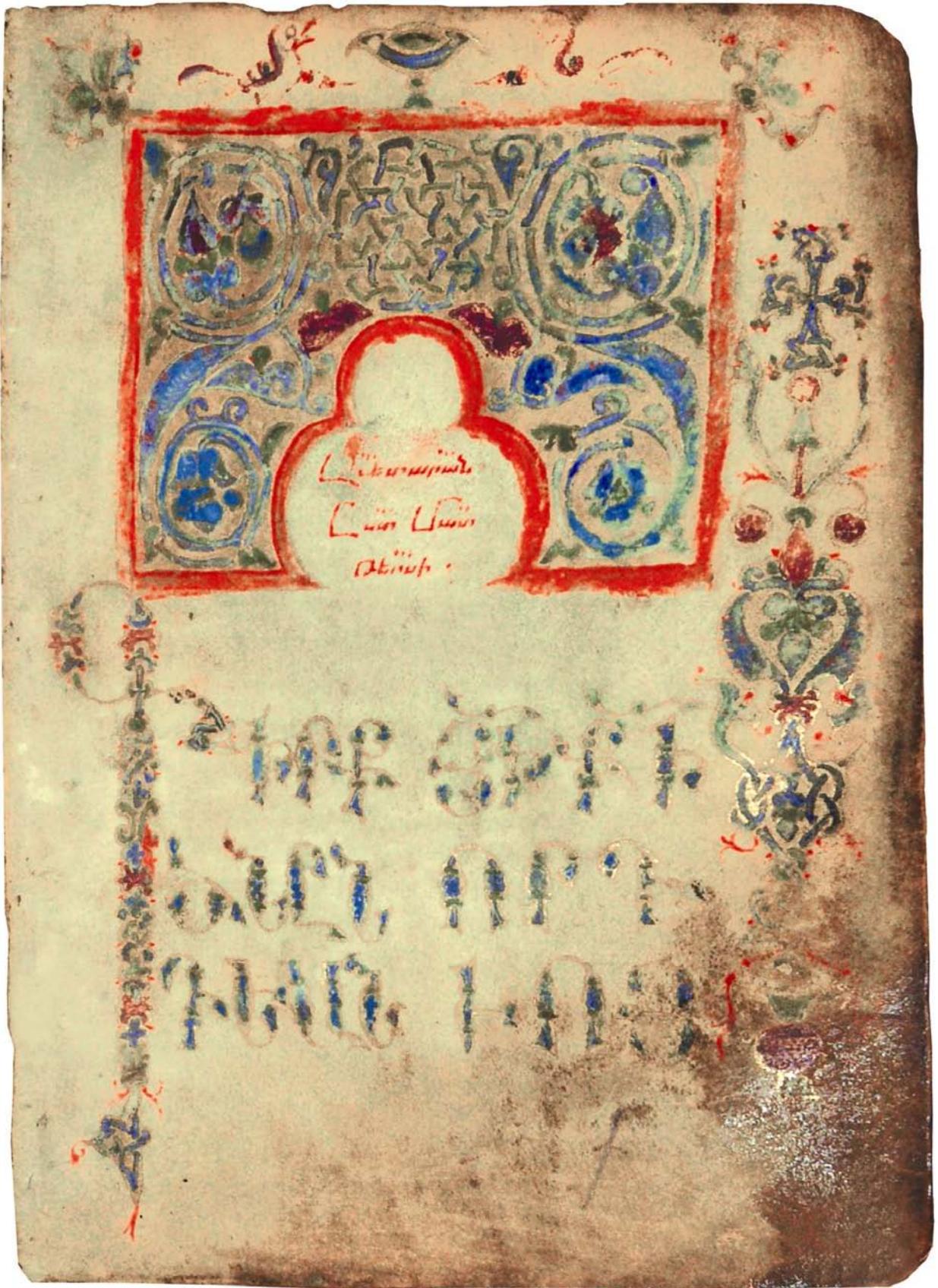
ՄԱՐԿՈՍ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻՉ
(Մատենադարան, ձեռ. 2630, քերթ 89բ)

ՂՈՒԿԱՍ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻՉ
(Մատենադարան, ձեռ. 2630, քերթ 144բ)

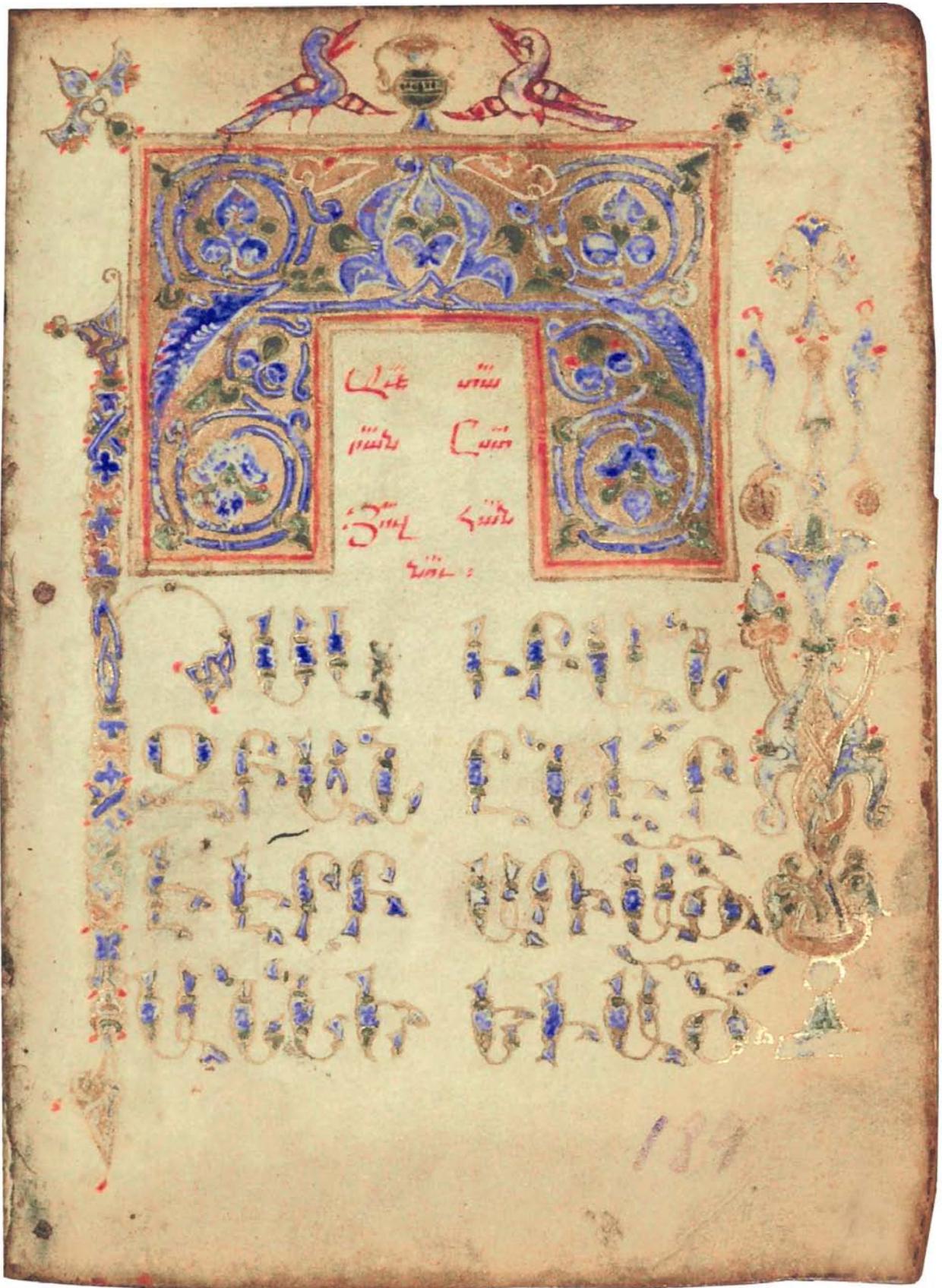
ՀՈՎԻՏԱՆԵՍ ԱԿԵՏԱՐԱՆԻՉ
(Մատենադարան, ձեռ. 2630, քերթ 234բ)

ՄԱՅԹԵՆԻ ԱԿԵՏԱՐԱՆԻ ԱՆՎԱՆԱԹԵՐԹ
(Մատենադարան, ձեռ. 8590, քերթ 1ա)

ՄԱՐԿՈՍԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ԱՆՎԱՆԱԹԵՐԹԸ
(Մատենադարան, ձեռ. 8590, քերթ 68ա)

ՀՈԿՅԱՆՆԵՍԻ ԱԿԵՏԱՐԱՏԻ ԱՆՎԱՆԱԹԵՐԹԸ
(Մատենադարան, ձեռ. 8590, քերթ 184ա)

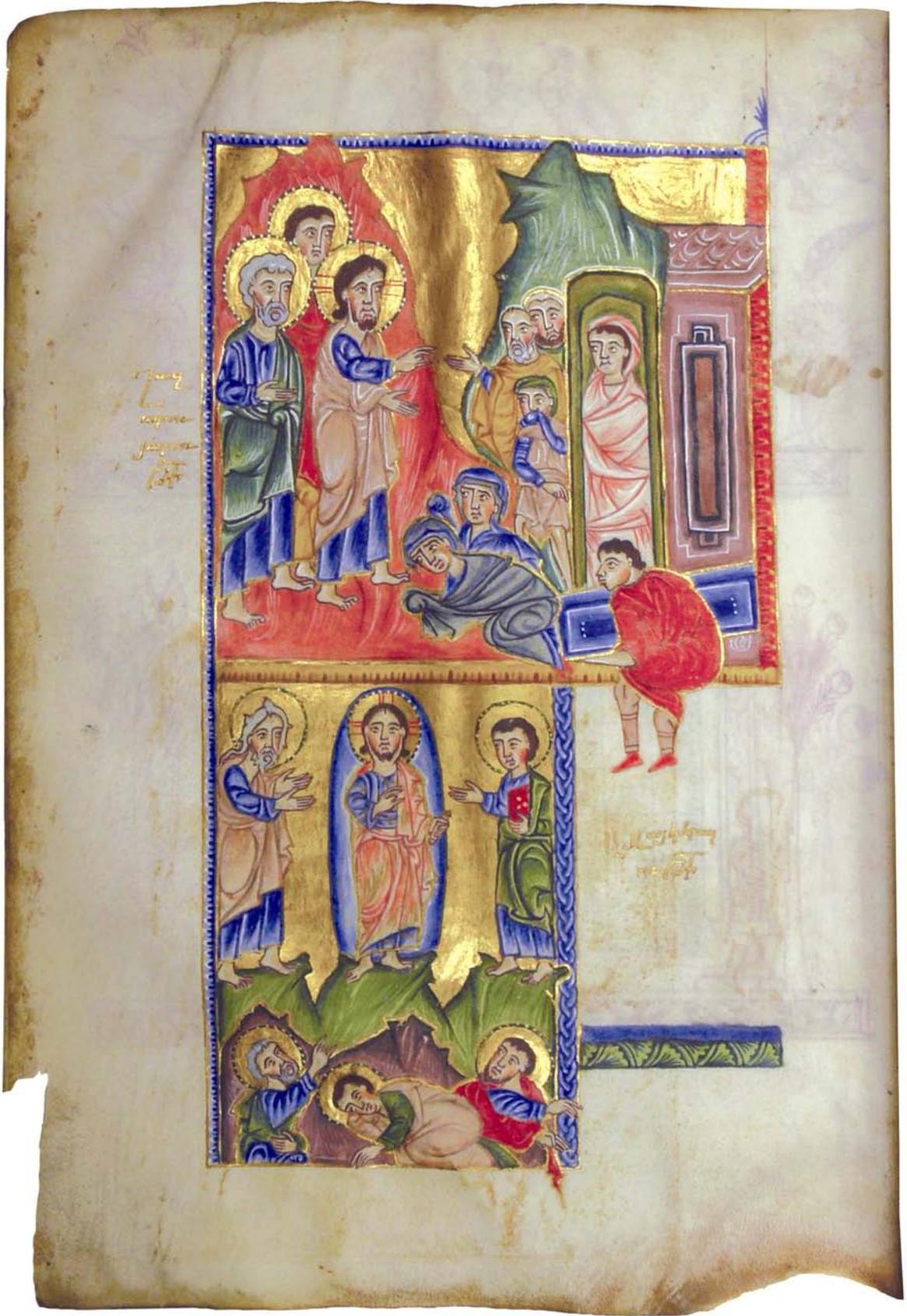
ԱՎԵՏՈՒՄ
(Մատենադարան, ձեռ. 5784, քերթ 1ա)

ԾՆՈՒՆԴ
(Մատենադարան, ձեռ. 5784, քերթ 2բ)

ՄԿՐՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՔԱՆԱՍՆՕՐՅԱ ԳԱԼՈՒՄՆ
 (Մատենադարան, ձեռ. 5784, քերթ 3ա)

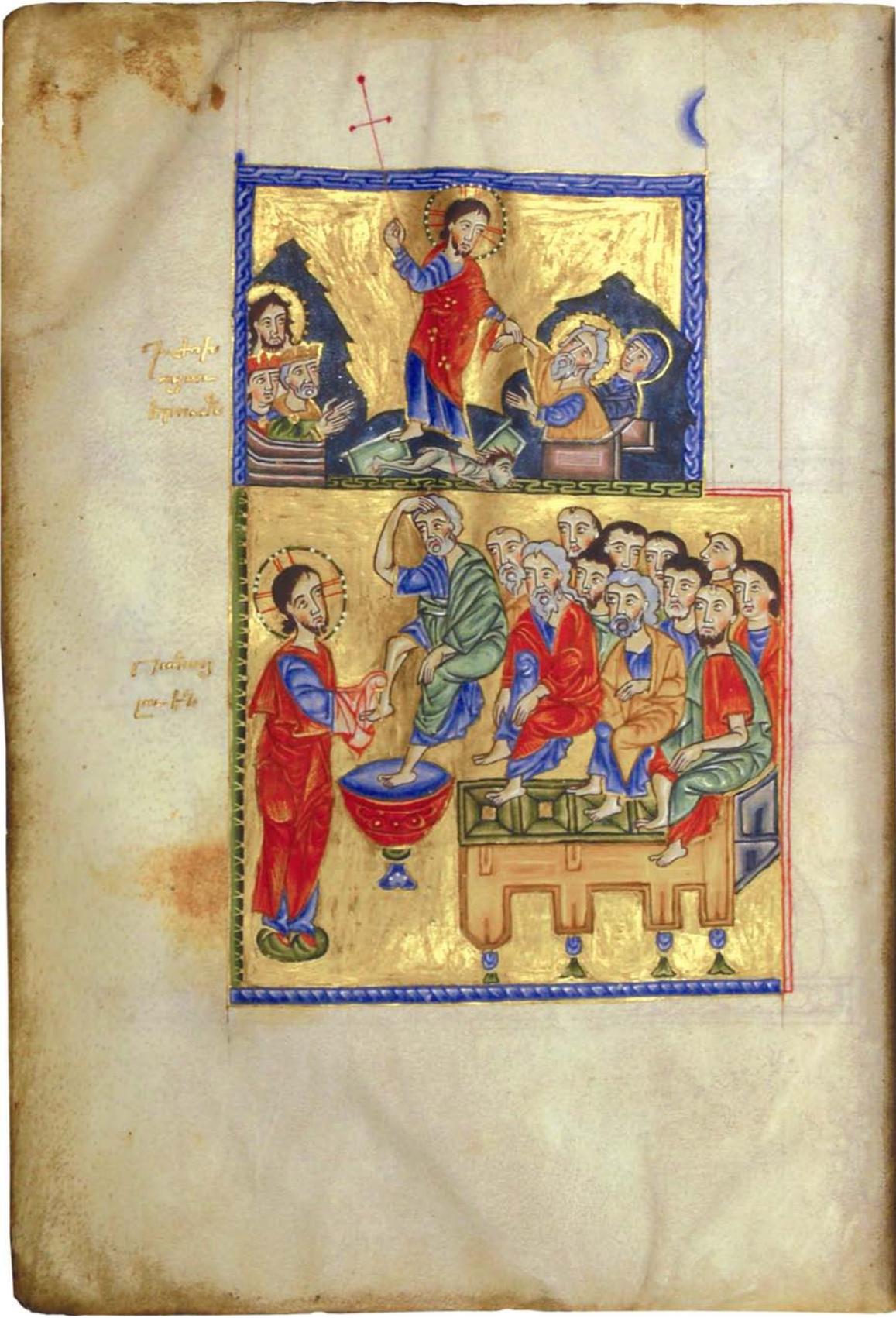
ԱՅԼԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ, ՂԱԶԱՐՈՍԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Մատենադարան, ձեռ. 5784, քերթ 4բ)

Տառապանքս

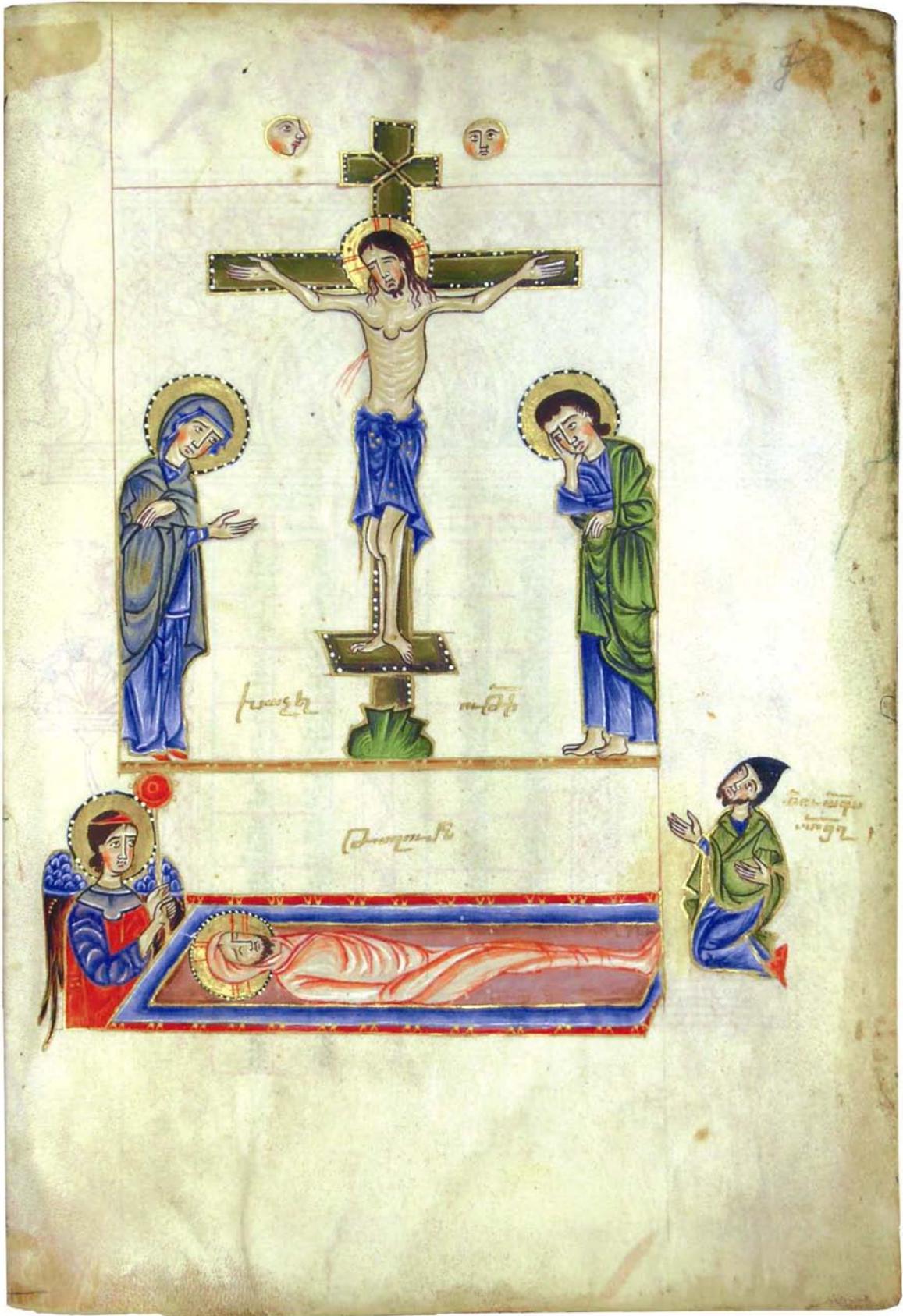

ՉԱԲՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐ ԵՍՆ ԴՈՒՄ ԿԱՆՔԱԿՈՒ ԶԱՊՈՒԿՆԻ ԿԻ
ԶՆՍՈՐՆԻ Ի ՄՈՒՍՈՒՆ ԵՒ ԶԱՍՏՐՆԻ Ի ԶՈՒ
ու խաւճուն և պիտի լինին խաւճուկայից և պիտի լինին լինին
խաւճուկայից և պիտի լինին խաւճուկայից և պիտի լինին
և պիտի լինին խաւճուկայից և պիտի լինին խաւճուկայից և պիտի լինին

ԾԱՌՋԱՐԱՐ
(Մատենադարան, ձեռ. 5784, քերթ 5ա)

ՈՏԵԼՎԱ, ԱՎԵՐՈՒՄՆ ԴԺՈՒՆՈՅՆ
(Մատենադարան, ձեռ. 5784, ք. 6բ)

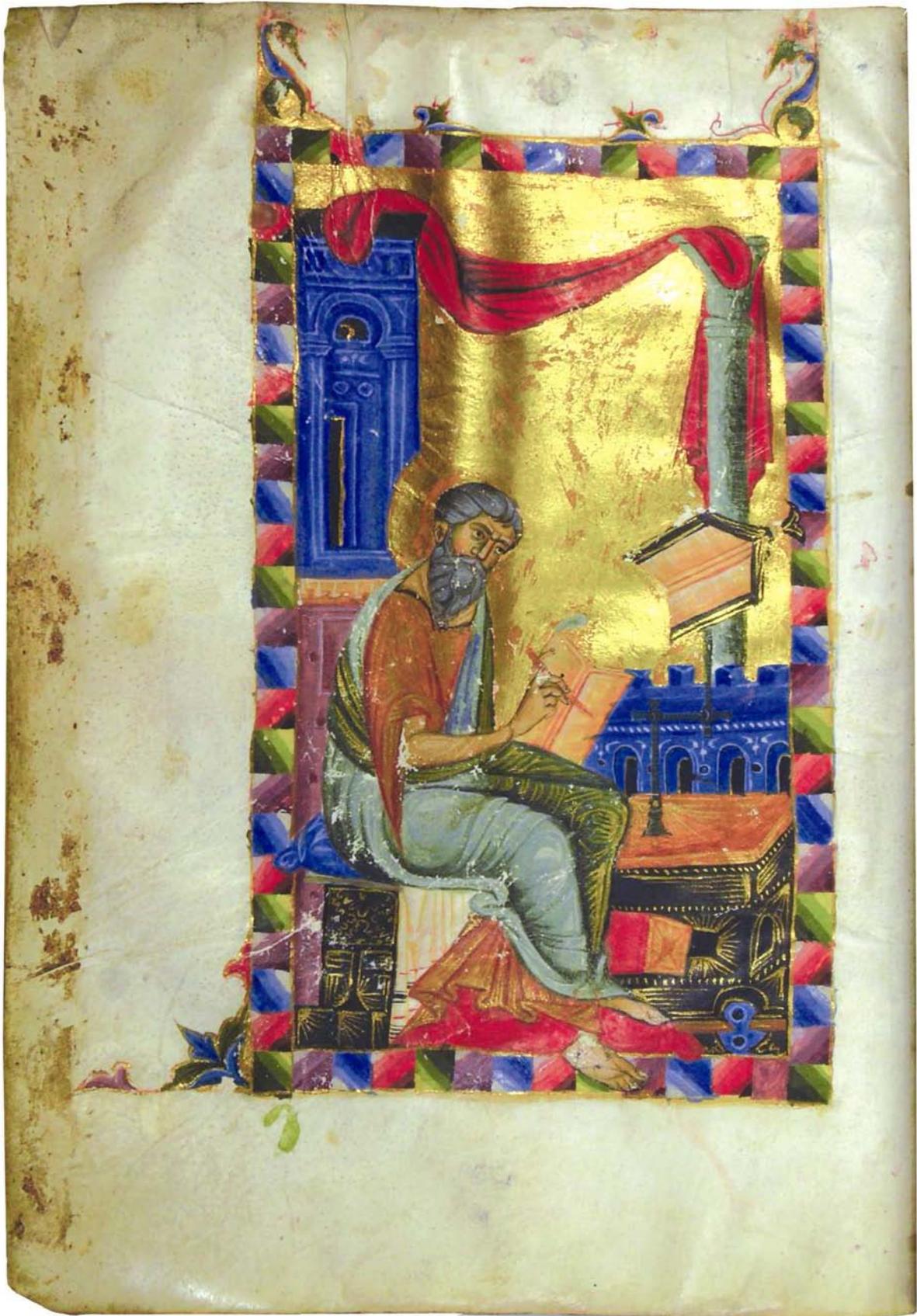
ԹԱՂՈՒՄ, ԽԱՉԵԼՈՒԹՅՈՒՆ
(Մատենադարան, ձեռ. 5784, քերթ 7ա)

ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄ
(Մատենադարան, ձեռ. 5784, քերթ 8բ)

ՀՈԳԵԳԱԼՈՒՄ
(Մատենադարան, ձեռ. 5784, քերթ 9ա)

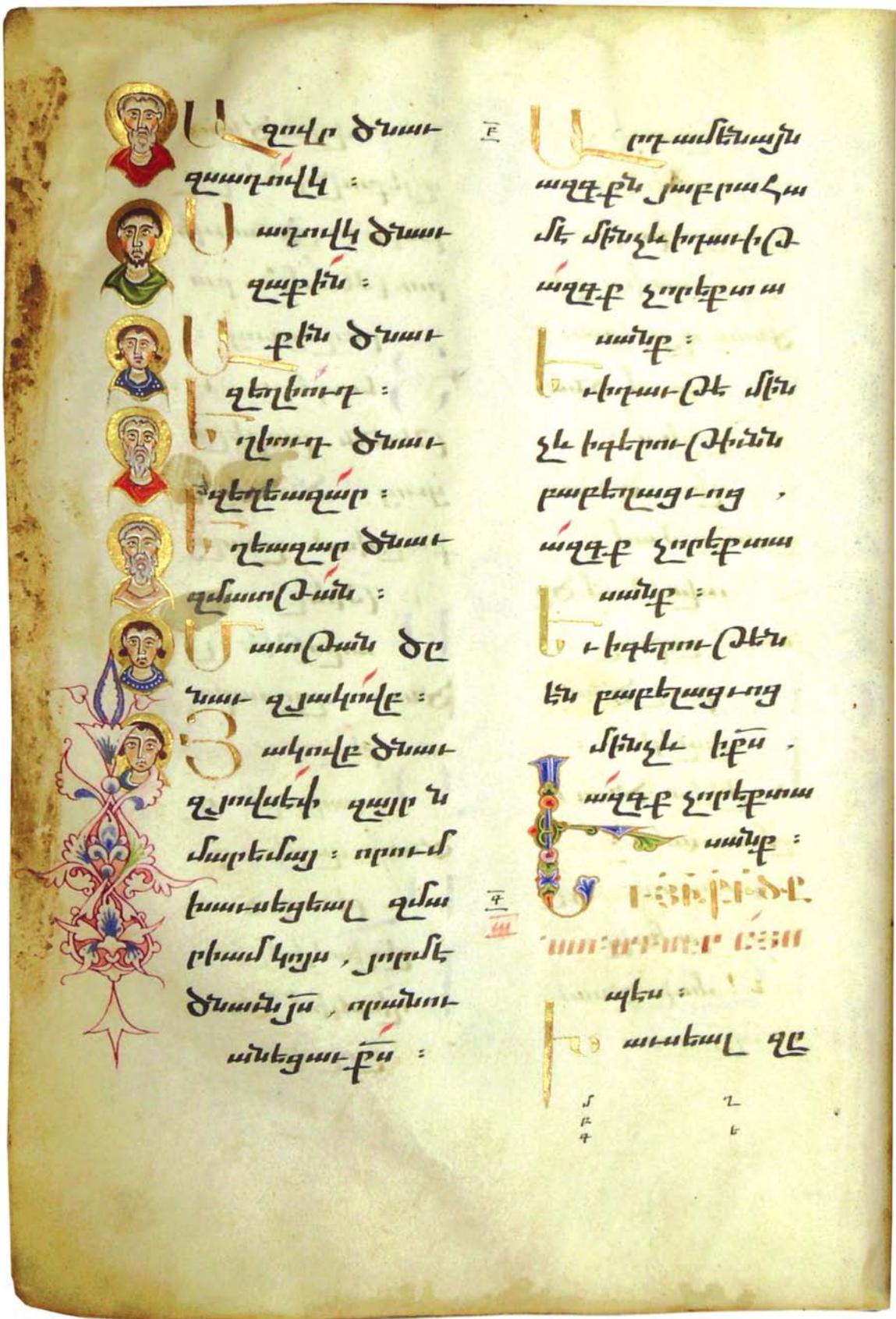
ՄԱՏԹԵՆՍ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻԶ
(Մատենադարան, ձեռ. 5784, քերթ 12բ)

ՄԱՅԹԵՈՒՄԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ԱՆՎԱՆԱԹԵՐԹԸ
 (Մատենադարան, ձեռ. 5784, քերթ 13ա)

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾՆՆՂԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Մատենադարան, ձեռ. 5784, քերթ 13բ)

 Ա զուր ծնա-
զատուկ :

 Ս առուկ ծնա-
զաքին :

 Ա քին ծնա-
զեղեուդ :

 Է ղեուդ ծնա-
զեղեազար :

 Է ղեազար ծնա-
զմատժան :

 Մ առժան ծը-
նա-զ յակուլ :

 Յ ակուլ ծնա-
զ յովսէփ զայր ն
մարեմայ : որու մ
խաւսեցեալ զմա
րիամ կոյս , յորմէ
ծնան յս , որանու-
անեցաւ քն :

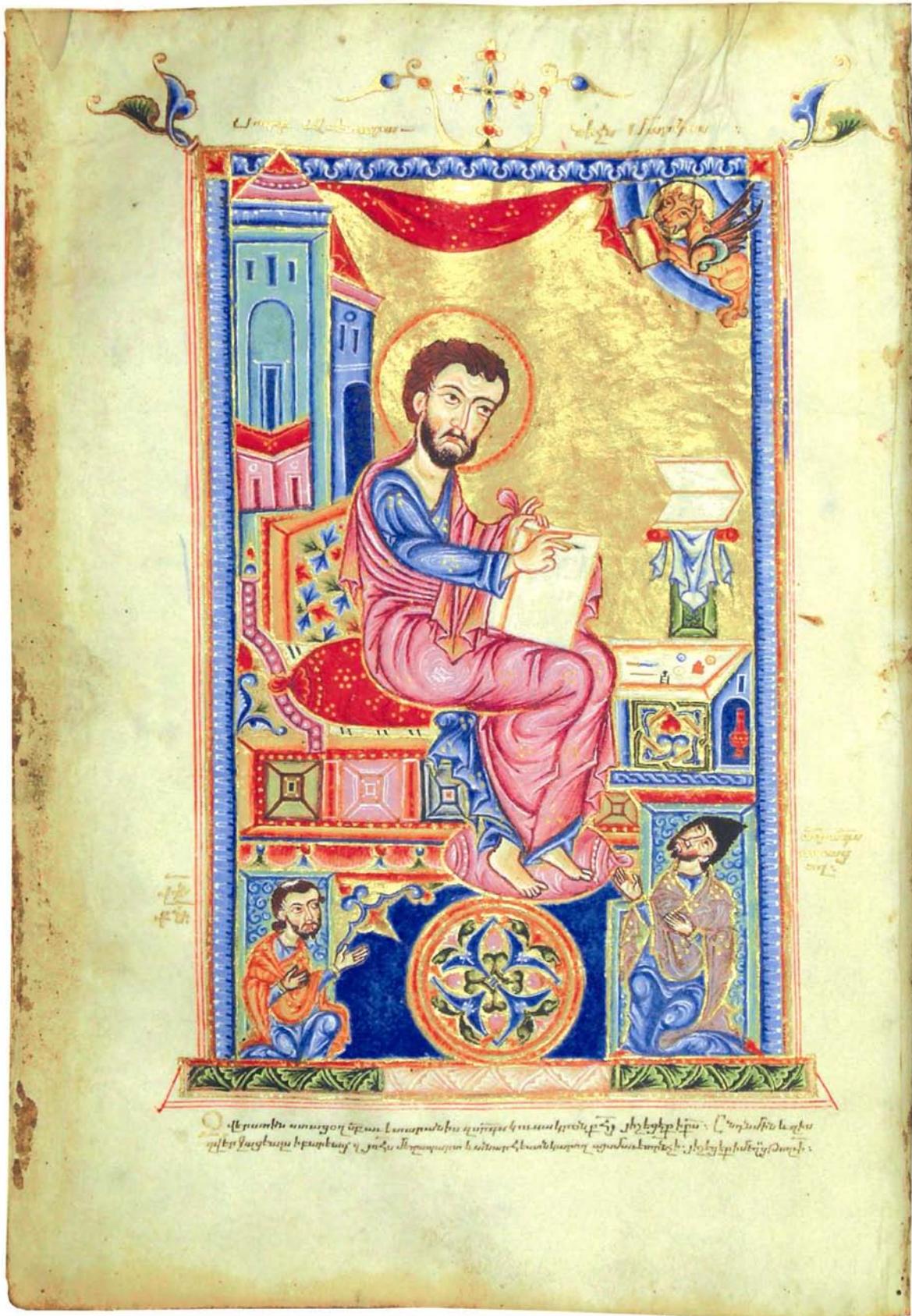
Է **Ա** ռդամենայն
ազգքն յաբրահա
մէ մինչև իդարիւ
ազգք չորեքսա
սանք :

Է իդարիւ ըն մին
չև իգերու ընն
բաբելացւոց ,
ազգք չորեքսա
սանք :

Է իգերու ըն
ն բաբելացւոց
մինչև իքն
ազգք չորեքսա
սանք :

Է **Ի** Յովսէփ
առաքաւ ըն
պէս :
Է աւսեալ զը
Յ
Է
Գ

ՔՐԻՍՏՈՒԻ ԾՆՆԱԲԱՆՈՒԹՈՒՆԸ
(Մատենադարան, ձեռ. 5784, քերթ 14բ)

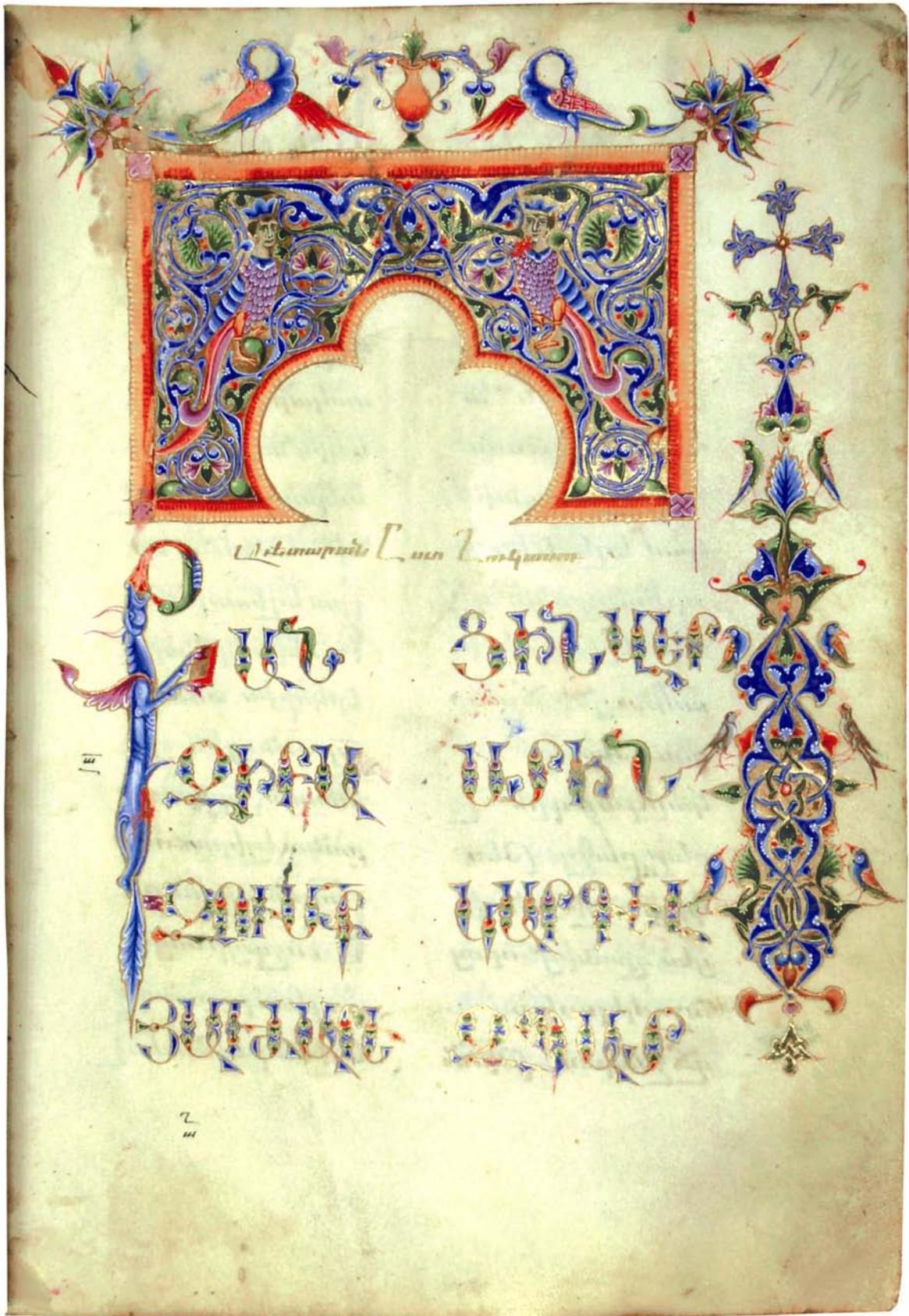
ՄԱՐԿՈՍ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻՉ
(Մատենադարան, ձեռ. 5784, քերթ 112բ)

ՄԱՐԿՈՍԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ԱՆՎԱՆԱԹԵՐԹԸ
(Մատենադարան, ձեռ. 5784, քերթ 113ա)

ՂՈՒԿԱՍ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻՉ
(Մատենադարան, ձեռ. 5784, քերթ 175բ)

ՂՈՒԿԱՄԻ ԱԿԵՏԱՐԱՆԻ ԱՆՎԱՆԱԹԵՐԹԸ
(Մատենադարան, ձեռ. 5784, քերթ 176ա)

ՀՈԿԻԱՆՆԵՍ ԱԿԵՏԱՐԱՆԻՉ ԵՎ ՊՐՈՔՈՐՈՍ
(Մատենադարան, ձեռ. 5784, քերթ 279բ)

ՀՈԿՅԱՆՆԵՍԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ԱՆՎԱՆԱԹԵՐԹԸ
(Մատենադարան, ձեռ. 5784, քերթ 280ա)

42
Ճ

Լ Իբրևեմուտ
ինսան, գնացին
զկնի'տորա աշա
կերտքն Կորա :
ևահա շարժումն
մեծ եղև ի ծո
վուն : մինչ Կա
ին ծածկել յա
լեաց անտի : և
ինքն Կոր :

Լ Իմաստուցեալ
աշակերտքն յա
րուցին զնա ևա
սեն, տր . Կոր
կեա զմեզ զե կո

լընչեմք :
Լ Իասեցնոսա
լնդեր վատ ա
սիրտքեք սակաւա

Հաւատք :
Յ այնժամ յա
րուցեալ սա ս
տեաց Հողմոյն
և ծովուն, և ե
ղև Եսաղաղո Ի

Լ Իմարդեկ Կ
զարմացան : և
ասեին, որպեսի
տքեցեսա, զեև
Հողմք և ծով Հը
Կազանդին սմա :

Լ Ի եբրև անց
յայնկոյս յերկ
երն գերգեսացո
ոց, պատահե
ցին Կամա դիւա
Հարբ երկու,

Մ
42
Մ
146
Դ
24

ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴԵՐ ԵՎ ԳԼԽԱՏԱՌԵՐ
(Մատենադարան, ծեռ. 5784)

Կոյ . Իսրաէլեան
 տի գայ . Լայն
 պղծե զմարդ :
Օ Իսրաէլե
 լանեն Խորհու
 լո՛ք չարք : սպա
 Կու-Քիմք : շք
 Կու-Քիմք : պո
 ընկու-Քիմք :
 գողու-Քիմք :
 սուտվկայո Ի
 Քիմք : հայհոյ
 ու-Քիմք : այս
 ամենայնե որպղ
 ծե զմարդ : այլ
 անլուայ ձեռաբ
 ոտեղ ոչ պղ
 ծե զմարդ :

ԻՐ

ԻՆԵՆԻՆՍ

տի յԵ զնաց Եկող
 մանա տիւրոսի
 Լախոուլնի :
Ե Իսհակինմ Ե
 քանանացի Ե
 սահմանաց ան
 տի Կոցա Էլեալ
 աղաղակեր Լա
 սեր , ողորմե ա
 Ինձ տր որդի դա
 Քի : դուստրիմ
 չարաչար այսա
 հարի :
Ե Էնաուչեա՛նմա
 պատասխանի :
Ե Էմատուցեալ
 աշակերտքն Կո
 լա աղաչեի Կ
 զնա Լասեին ,

ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴԵՐ ԵՎ ԳԼԽԱՏԱՌԵՐ
 (Մատենադարան, ծեռ. 5784)

սա : եղիա գայ ,
 և հաստատեցե
 զամենայն : այլ
 ասեմ ձեզ : զե
 և եղիա եկեա և
 իսկե , և ոչ ծա
 րեան զնա : այլ
 արարին ընդ նա
 զորինչ կամ ե
 ցան : նոյնպէս
 և որդի մարդոց
 չարչարելոցե ի
 նոցանէ :
Յ այնժամ ի
 միտառին աշա
 կերաքն , թե
 վասն յովհան
 նոս մկրտչի ա
 սաց ցնոսա :

Լ ԵՆԻԺՈՂՈՎՈՐՈՐԴՆ ,
 մատեաւ այրմե ,
 ի ծոնըր եղաներ
 և ասեր , սր . ո
 ղորմեաց որդոց
 իմում : զի լուս
 նոտի , և չարա
 չար հեանու ա
 նայ : բազում
 անգամ անկանի
 ի հոգի , և երբեք
 ի ջուր . և մատու
 ցի զնա աշակեր
 տացնքոց . և ոչ
 կարացին բժշկել :
Ս աստասխան ի
 եայն և ասե : ով
 ազգ անհատաւ

մ 247   մր 248   շ 249

ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴԵՐ ԵՎ ԳԼԽԱՏԱՌԵՐ
 (Մատենադարան, ձեռ. 5784)

Այլորկամի
ցի է ձեռ ձեծ
լինել . եղևցի ձեր
պաշտաւսեա յ :
կոր կամեցի է
ձեռ առաջին լի
սել . եղևցի ձեր
ճարայ :

Արպես որդի
մարդոյ ոչ եկն
պաշտաւն առ
սուր . այլ պաշ
տել . կառալ զան
ձրն եր փրկանս
փոխանակբազ
մաց :

56
107

Են սոցա յեր
բովէ . գնացին

5 57 58 59
56 57 58 59
57 58 59 60
58 59 60 61

զհետ սորա ժո
ղովորդք բա
զումք : կահ ա
կոյքք երկու սպ
տեին առ ճանս
պարհաւն : է
բրև լուսն ըն յն
անցանէ , աղա
ղակեցին կաս
են , ողորմեա ց
մեզ յս . որդ է
դաւ ըն :

Եամբոխնսաս
տեաց սոցա զե
լեացն :
Եսոքա կա ա
ռաւել աղաղ ա
կեին կասեին ,
տր ողորմեաց մեզ

ԼՈՒՍԱՆՅԱԶԱՐԴԵՐ ԵՎ ԳԼԽԱՏԱՌԵՐ
(Մատենադարան, ծեռ. 5784)

են կոչեցեալք
ևսակաւք ընտ
րեալք :

ՅԵՍՍՈՒՍ

գնացեալ
փարիսեցիքն

առին խորհուրդ
զնմանէ . թե որ
պէս դնեցեն ՚սը
մա որոգայթ բա
նիւք :

Եւ առաքեն առ
նա զաշակերտան
Երեանց հերով
դիանոսաւք ու
հանդերձ ևսս
են : վարդապետ,
գիտեմք զի ճշ
մարիտես : և

զճանապարհն
այ ճշմարտո
ւ թեամբ ուսու
ցանես : և ոչ է
բեղ փոյթ զուսե
բէ : և ոչ հայե ս
յերեսս մարդկան
արդասամեղ զե
արդ թուեբեղ :
պարտէ հարկ ս
տալ կայսեր . թե ոչ :

Եւ իսանց յս զեսո
րամանկ ու թի
նն ՚սոցա : ասէ
զե փորձեք զես
կեղծաւորք : ցու
ցեք ինձ զդահե
կան հարկին :
Եւ նորամատու

Յ
Միգ
Յ
Միգ
Է
Միգ

ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴԵՐ ԵՎ ԳԼԽԱՏԱՌԵՐ
(Մատենադարան, ծեռ. 5784)

²⁴ Եւ ասէ ցնտա :
 ամէն ասեմ ձեզ .
 զի ենումանք ի սո
 ցանէ որաստկան ,
 որք մի ճաշակես
 ցես զմահ . մին
 չե տեսցեն զար
 քայու թինն այ
 եկեալ զարու

Թեամբ :

^{Ին} Եւ յեովեցաւ որ ,
 առնու ընդ իւր
 յս զպետրոս , և
 զյակովբոս , և
 զյովհաննէս : և
 հանէ զնոսս ի
 լեառմանի բարձր
 առանձինն . և
 յայլակերպս եղև

մր 24
 72
 մ 24

առաջի հոցա :
 և ձորձք հորա ե
 ղն փայլուն ապ
 սակ յոյժ որ
 պես թափելք . ք
 երկրի ոչկարէ ո
 այնպես ապխոս
 կեցուցանել :

Եւ երևեցաւ հո
 ցա եղև մովսէ
 սի հանդերձ . և
 խառսեին ընդ յի :

Եւ աստախանն ի
 ետպետրոս և
 ասէց յս : ուրբէ ,
 բարւորէ մեզաստ
 լնել : և արա ս
 ցուք երես տա
 ղաւարս , մեքեզ .

ԼՈՒՍԱՆՅԱԶԱՐԴԵՐ ԵՎ ԳԼԽԱՏԱՌԵՐ
 (Մատենադարան, ծեռ. 5784)

յնասէնցնուսա :

եթեոնիցեք զը

հասասունայ . ա

մէնասեմ ձեզ :

որոք ասիցե լե

րինս այսմիկ .

բարձիր կանկեր

իծով . կոչերկ

մտիցե եարտե ե-

րում . այլ հասա

տայցե թեզոր ա

սէն լինե . եղիցե

հմա զորինչ և

ասիցե :

Ասանայսորեկ

ասեմ ձեզ : զա

մէնայն ինչ վանն

որոյ աղաւթս ա

րարեալ ինդրե

ցեք . և հաստայ

ցեք թեառնուք .

եղիցե ձեզ :

Եւործամ յա

ղաւթս կայցեք .

Թողուցուք եթե

ոնիցեք ինչ զու-

մեքե : զեւհայրն

ձեր որ յերկինս է

Թողցե ձեզ զյան

ցանս ձեր :

Ասանայս

ասնգամ յեմ :

Կանչուրեալսա

ճարեանդ զգր

հայր . գան առ

հաքահանայ ա

պետրն կրպիրք

և ծեղք կասեցնա :

Վր ճրե յ ճրե ճրե ճրե ճրե

Վր ճրե ճրե ճրե ճրե ճրե

ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴԵՐ ԵՎ ԳԼԽԱՏԱՌԵՐ (Մատենադարան, ծեռ. 5784)

Լուսանցեալ
ընդմէջնոցա
գնայր:

197

Լուսանում եքա
ղաքն գալիլեա
ցոց . կուսու
ցաներ զնոսա Ե
շաբաթս :

197

Լուսարմանային
ընդ վարդապ Ե
տու-Միմն նորա,
զի շխանու-Քեամբ
էր բանն նորա :

195

2

Լեռի ժողովր
դեանն այրմի զոր
ուսեր այսդիւ Ե
պղծոյ : կաղ ա
ղակեալ Ե ճայն

2
194
197
195

5
4F

19
19
19
19

մեծասն . թողա
ցո : զիկայմեր Ե
քոյն նազովրեցի .

Եկեր կորուսանել
զմեզ : գիտեմ
զքսովես սբդայ :

Սաստեաց Ե
նայն կասե . պա
պանձեաց . Եւ
իդմանտ :

Չգետնեաց զը
նադեն իմիջ Ե
անդ . Եւ ի համանտ :
Ե ինչ ոչ վնասե
աց նմա :

Եւոնն զարմա
նալեք եվերայա
մենեցոն : Խա
սեին ընդմիմեանս

ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴԵՐ ԵՎ ԳԼԽԱՏԱՌԵՐ
(Մատենադարան, ծեռ. 5784)

նախեցի անկանել :

Մենայն որ
արձակե զկե՛ն
եւր . կառնեայլ .
շնայ : կոր զար
ձակեա՛ն ամնե ,

շնայ :

Մյրոմներմե
ճատուն . կազա
նեւր բեհեզս . և
ծերանեսա : կու
րանս լինել հանա
պազ առատա

պես :

Եւաղ քատումն
անունն զազարոս
անկեալ զնեւրառ
դրան նորա վե
րաւորեալ : և ցան

Ղ
ՃԴԵ
ՃԴԳ

Մ
ՃԴ

Մ
ՃԵ

245
կայր ընդ զորո
վայնեւր եփշրա
նացն որանկանե
ին խեղանոյ մե
ճատանն : այդև
շունք կազայե ն
լեզուին զվերս
նորա :

Եղանեանեղաղ
քատին . կառնել
հրեշտակաց զնա
եզոզաբրահամու :

Ետան կանեճա
տունն . և լծաղե
ցաւ : և ի դժոխան
ամբարձ զաչսեւր
մինչ խտան ջանան
եր . ետեսզաբր ա
համ ի հեռաստա

Կիս ՚ամա զել լեացէ :
Ենա կառուաւել
աղաղակեր . որ
դի դաւ լի որոր
մեաց ինչ :

տեղի առ յս
Եհրամայեաց ա
ծել զնա առեր :
Եբբել մերձ եղև
յառնա , եհար ց
զնա կասե , զինչ
կամիսդու զեա
րարեց քեզ : և
նաասե . տր . զե
բացցին աչ քեմ
կտեսից :

Ե յսասեցնա :
հայեաց հաւատք
քոկեցուցին զքեզ :

Ե առ ժամայն է
տես : Ե եր լայր
զհեա նորա կա
ռաւորաւաներ զամ :
Եամենայն ժողո
վրդեանն տեսե
ալ տայր աւրհն
ու լի մայ :

մե
կե

Ե մտեալ շրջեր
ընդերեքով :
Ե ահայրմե ա
նուն կոչեցեա և
զակ քեոս : Ենա
եր մաքսապետ :
Եինքնմե ծառուն :
Եինդրեր տեսան
ել լեովեցէ յս ,
և ոչ կարեր եբազ
մու լեւեսն . զե

2
մե

ԼՈՒՄԱՆՑԱԶԱՐԴԵՐ ԵՎ ԳԼԽԱՏԱՌԵՐ
(Մատենադարան, ծեռ. 5784)

զնա ի ձեռնոցա .

Գ թե եսն էլ ա
նիցէ :

Մ արի աս

եալ տանեին զնա :

և բարձեալ էր ի նք

նին զխաչափայ

տըն : և երաներ է

տեղէն որանուա

ներ գագաթան

և կողեր երայեցէ

րէն գողգոթա .

ուրեխանն իսկ

հանին զնա :

Ե ընդ նմա եր

կուս և ալլա . աս

տի և անտի . և ի

միջէ յս :

Գ րեաց և տախ

Յ	Յ	Մ	Ղ
Տղէ	ՅԵԱԼԵ	ՄԵՄԻ	ՅԵԻԻԵ
ՏղԸ	ՅԼԸ	ՄԻԵ	ՅԵԻԻԸ
ՏղԹ	ՅԼԹ	ՄԻԹ	ՅԵԻԻԹ

տակ պիղատոս .

և եղիվերայ խա

չին : և եր գրեալ

յն նազովրեցի թա

գաւոր հրեից :

Չ այնտախտակ

ընթերցան բազ

ուսք է հրեից . զի

մատեր է բաղաբ

անդր տեղէն ուր

խաչեցան յս : և

եր գրեալ երայե

ցերէն . գաղմա

տարէն . կյունա

րէն :

Լ սենց պիղա

տոս քահանայա

պետքն հրեից :

միգրեր թագաւոր

ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴԵՐ ԵՎ ԳԼԽԱՏԱՌԵՐ
(Մատենադարան, ձեռ. 5784)

ԿԻՍԱԽՈՐԱՆ
(Մատենադարան, ձեռ. 7157, քերթ 2ա)

ՃԱԿԱՏԱԶԱՐԴ
(Մատենադարան, ձեռ. 7157, քերթ 189բ)

ԽՈՐԱՆ
(Մատենադարան, ձեռ. 1568, քերթ 5բ)

ԽՈՐԱՆ
(Մատենադարան, ձեռ. 1568, քեր 6ա)

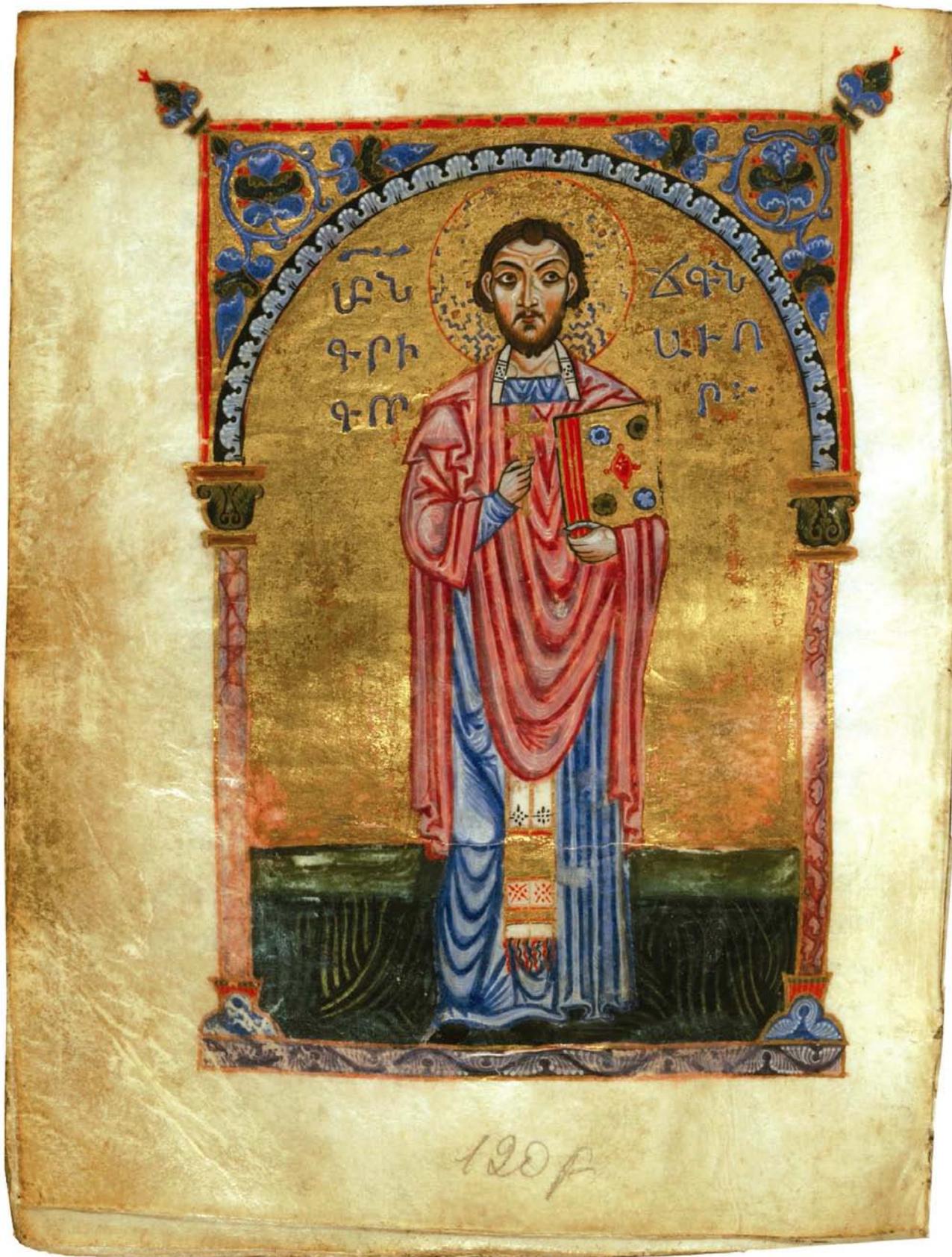

ԳՐԻԳՈՐ ՓԻԼԻՍՈՓԱ
(Մատենադարան, ձեռ. 1568, քերթ 7բ)

55A

ԳՐԻԳՈՐ ՅՍԿՈՂ
(Մատենադարան, ձեռ. 1568, քերթ 55բ)

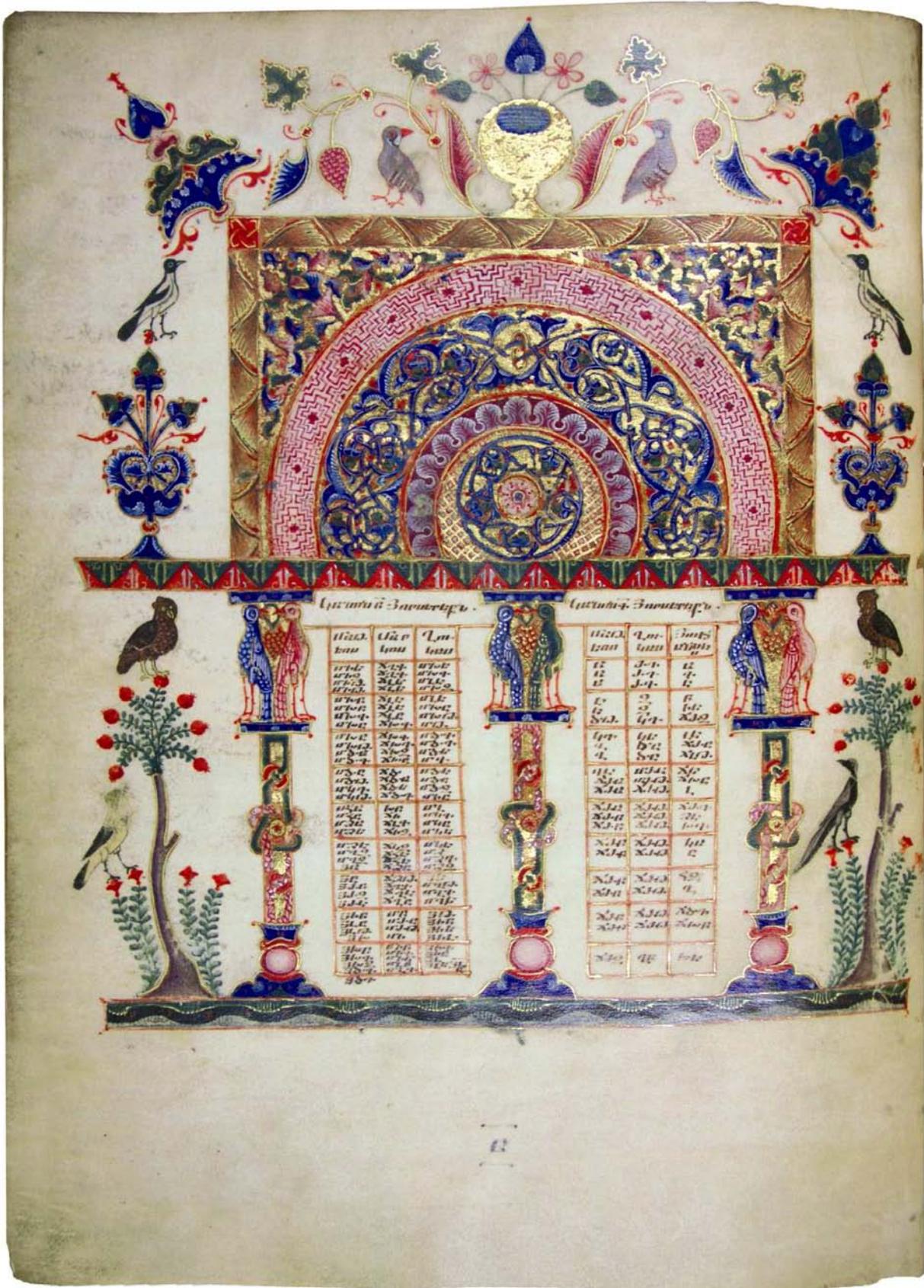

ՍՈՒՐԵՆ ԳՐԻԳՈՐ ՃԳՆԱՎՈՐ
(Մատենադարան, ձեռ. 1568, քերթ 120բ)

178 F

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻՆ ՀԻՍՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՈՋԵՎ ԳԵՏԵԱՏԱՐԱԾ
(Մատենադարան, ձեռ. 1568, քերթ 178բ)

ԽՈՐԱՆ
(ՍԿԵԿՈՒՅԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ, քերթ 5բ)

ՄԱՏԹԵՆՍ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻՉ
(ՄԿԵՎՈԱՅԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ, քերթ 11բ)

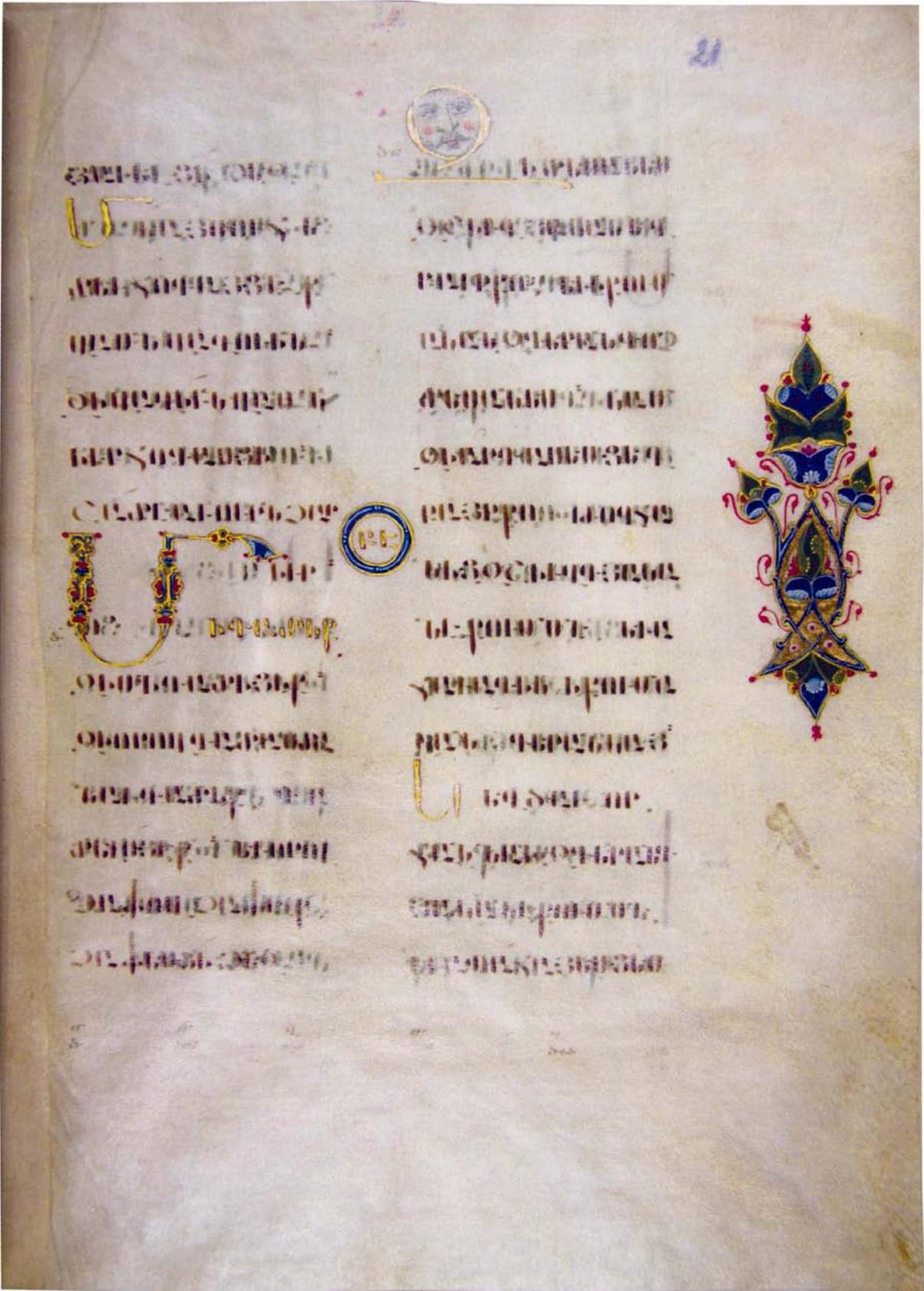
ՄԱՐԿՈՍ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻՉ
(ՍԿԵՎՈՒՅԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ, թերթ 129բ)

ԴՈՒԿԱՍ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻՉ
(ՍԿԵՎՈԱՅԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ, թերթ 206բ)

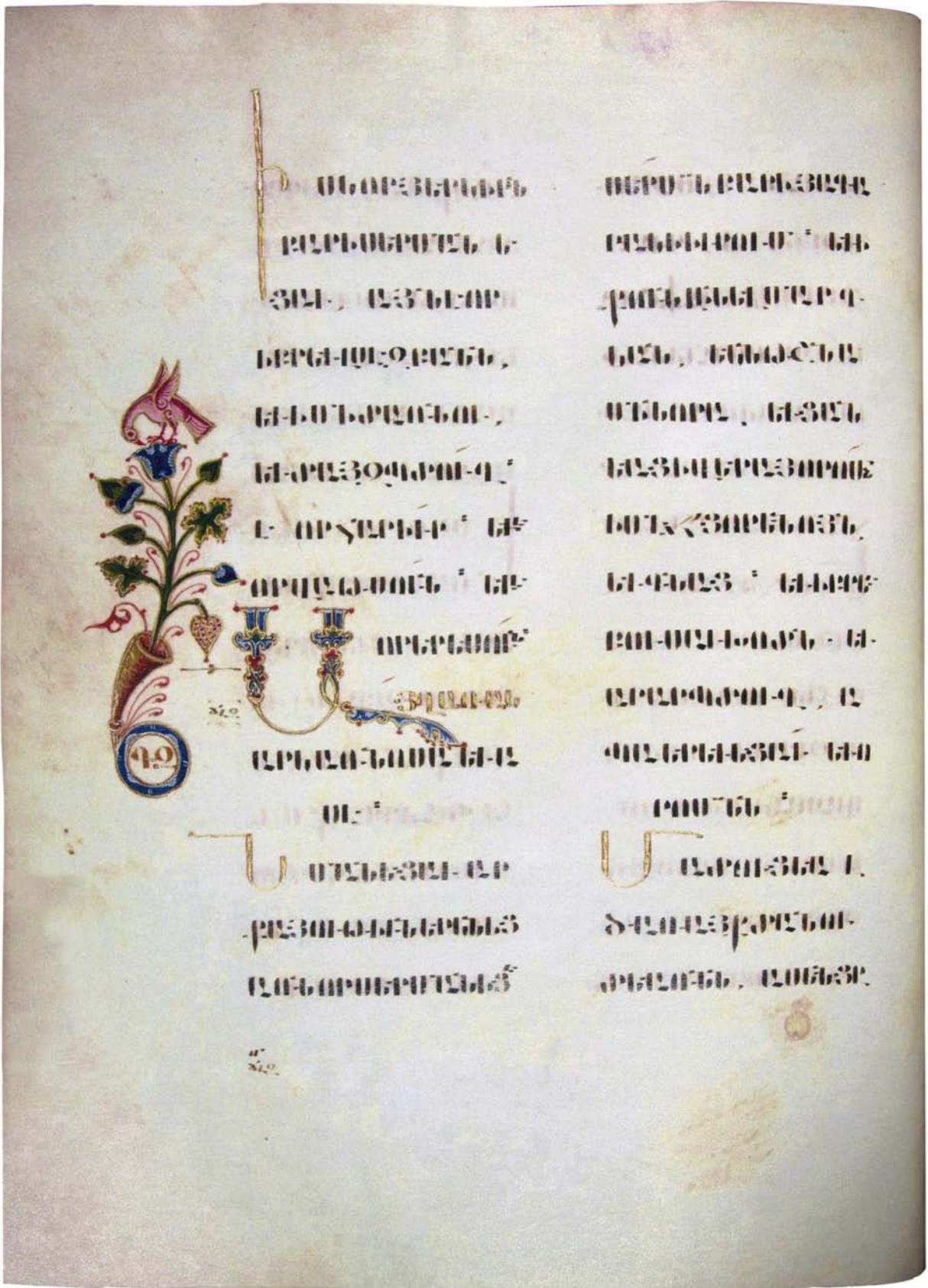

ՀՈԿԻԱՆՆԵՍ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻՉ
(ՍՎԵՎՈՒՅԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ, թերթ 326բ)

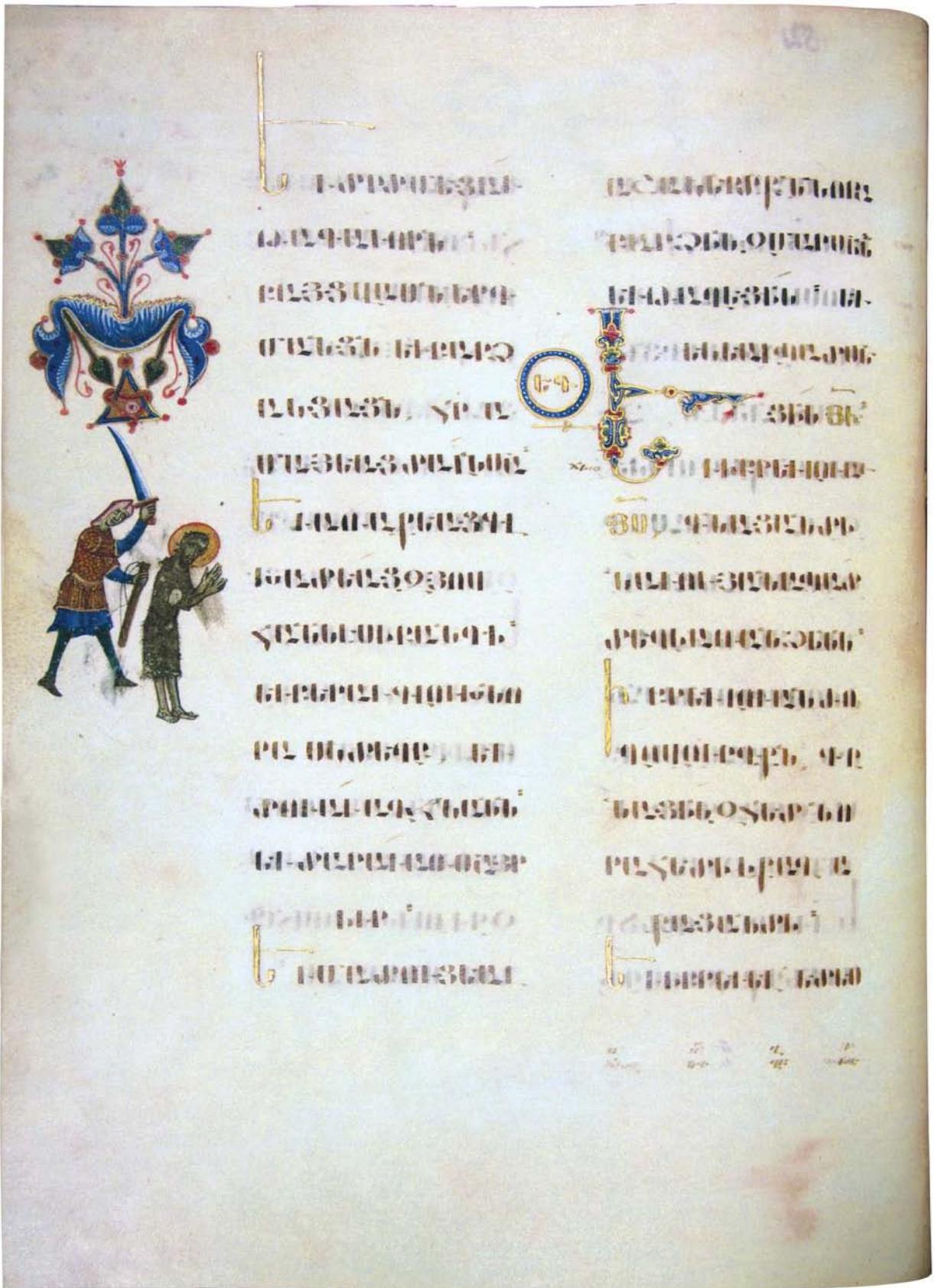

ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴ ԵՎ ԶԱՐԴԱԳԻՐ
(Սկևռայի ավետարան)

ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴ ԵՎ ԶԱՐԴԱԳԻՐ
(Սկևռայի ավետարան)

ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴ ԵՎ ԶԱՐԴԱԳԻՐ
(Ակևռայի ավետարան)

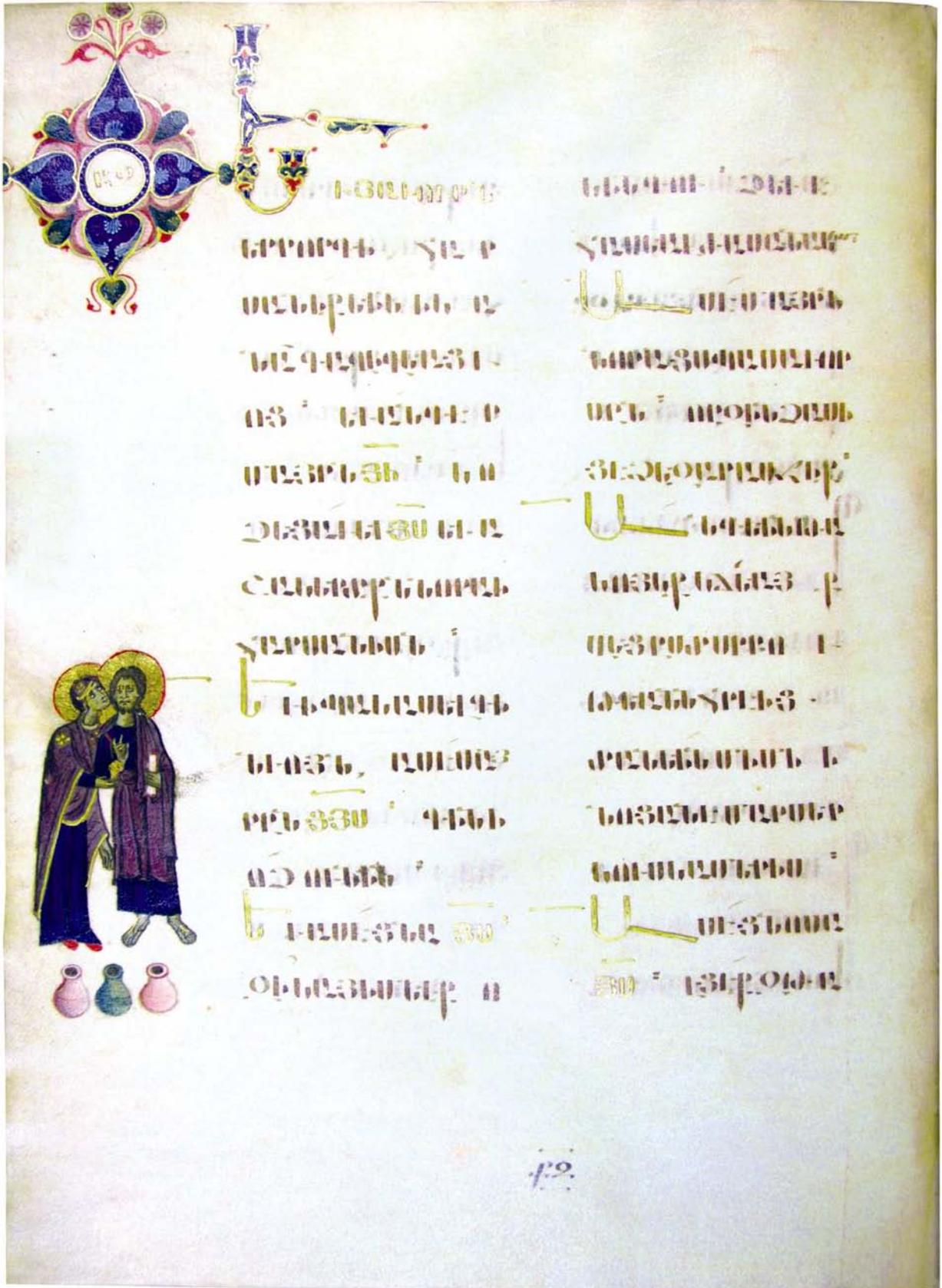
ԱՆՍԻՆՆԵՐԻՔԻ
 ՊՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ՍԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ՊՐԻՆՆԵՐԻՔԻ
 ԵՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ՅՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ՍՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ՏՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ԱՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ՐՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ԲՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ԳՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ԾՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ՆՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ԿՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ԾՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ՆՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ

ՕՐԳՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ՔՐԿՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ՉՐԿՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ՅՐԿՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ԳՐԿՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ԴՐԿՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ՍՐԿՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ՏՐԿՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ԱՐԿՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ՐՐԿՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ԲՐԿՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ԳՐԿՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ԾՐԿՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ՆՐԿՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ԿՐԿՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ
 ԾՐԿՆՆԵՆՆԵՐԻՔԻ

40 50 60 70 80 90
 100 110 120 130 140 150

ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴ ԵՎ ԶԱՐԴԱԳԻՐ
 (Սկևռայի ավետարան)

ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴ ԵՎ ԶԱՐԴԱԳԻՐ
(Սկևռայի ավետարան)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԿԵՎՈԱՅԻ ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

Հասնիկ Բաղալյան

ՆԱԽԱԲԱՆ

3

ՍԿԵՎՈԱՅԻ ՎԱՆՔԸ 12-14-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

4

Ա. ՍԿԵՎՈԱՅԻ ՎԱՆՔԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

7

Բ. ՍԿԵՎՈԱՅԻ ՎԱՆՔԻ ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

14

ՊԱՏԿԵՐԱՇԱՐ

39

ՀԱՍՄԻԿ ԲԱԴԱԼՅԱՆ
ՍԿԵՎՈՒՅԻ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆԸ
Ալբոմ-ուսուումնասիրություն

Լուսանկարները՝ ԱՐԱ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆԻ
Լուսանկարների համակարգչային մշակումը՝ ՍՈՆԱ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻ
Համակարգչային ձևավորումը՝ ԳՈՒՐԳԵՆ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆԻ
Սրբազրիչ՝

Պատվեր : Տպաքանակ :
Չափս՝ 60×84 1/8: Ծավալը՝ 14 տպ. մամուլ:
«Նաիրի» հրատարակչություն ՓԲԸ
Երևան – 9, Տերյան 91
«Նաիրի» հրատարակչության տպագրատուն
Երևան – 9, Իսահակյան 28